

T.C.

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI**

DOLİCHE IŞIĞINDA ANADOLU MİTHRAEUMLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Aziz KUZU

BURSA-2020

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

DOLİCHE IŞIĞINDA ANADOLU MİTHRAEUMLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Aziz KUZU

0000-0003-0747-1975

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ

BURSA-2020

YEMİN METNİ

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans / Doktora tezi olarak sunduğum "Anadolu'daki Mithraeumlar ve Dağılım Alanları" başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

13.08.2020

Adı Soyadı: Aziz KUZU
Öğrenci No: 701825014
Anabilim Dalı: Arkeoloji
Programı: Arkeoloji
Statüsü: Yüksek Lisans

İNTİHAL RAPORU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Arkeoloji ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 12.08.2020

Tez Başlığı / Konusu: Anadoludaki Mithraeumlar ve Dağılım Alanları

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 119 sayfalık kısmına ilişkin, 12.08.2020 tarihinde şahsım tarafından Tuzenli adlı intihal tespit programından (Turnitin) aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 3. 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza 12.08.2020

Adı Soyadı: Aziz Kılıç
Öğrenci No: 701825014
Anabilim Dalı: Arkeoloji
Programı: Arkeoloji
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ

ÖZET

Yazar adı soyadı	: Aziz KUZU
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Arkeoloji
Bilim Dalı	: Arkeoloji
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans
Sayfa Sayısı	: X + 119
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ

DOLİCHE İŞİĞİNDA ANADOLU MİTHRAEUMLARI

İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana insanlar manevi boşlukları doldurmak ve yaratıcıyla iletişime geçebilmek için ya doğal ve heybetli bir alanı ibadet alanı yapmışlardır ya da mimari tekniklerle bir mabet inşa etmişlerdir. Anadolu, Hindistan, İran, Mezopotamya ve Roma sınırlarında eski çağlarda rağbet gören Mithraizm’de de tanrıyla iletişimin gerçekleşmesi için ibadet alanları inşa edilmiştir. Anadolu ve Roma sınırları hariç diğer coğrafyalarda tanrı Mithras’a dair bir tapınak olgusuna rastlanmamıştır. Özellikle Roma sınırlarında asker, tüccar ve kölelerin üyesi olduğu bu inanç, daha çok askeri geçişlerin olduğu noktalarda hizmet vermekteydi. Bu yüzden Mithras tapınakları Roma garnizonlarının sınırlarında inşa edilmekteydi.

Çalışmamızda Anadolu’da varlığı kesin olarak kanıtlanan ve varlığı olasılık dahilinde olan Mithras tapınakları anlatılmıştır. Anadolu’da varlığı kesin olarak kanıtlanan Doliche ve Zerzevan mithraeumları odak noktası olup, tapınak varlığının söz konusu olduğu diğer bölgeler ise detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bu ayrım dikkate alınarak daha önce böyle bir çalışma yapılmadığı ve literatürde boşluk olduğu için Anadolu’daki Mithras tapınakları tezimize konu olmuştur. Ayrıca çalışmamızda Anadolu dışında keşfedilen birkaç mithraeum da örnek gösterilerek karşılaştırma yoluna gidilmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER:

Doliche, Mithras tapınakları, Mithraeum, Anadolu, İnanç

ABSTRACT

Name and Surname : Aziz KUZU
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Sciences Institution
Field : Archaeology
Branch : Archeaology
Degree Awarded : Master
Page Number : X + 119
Degree Date :
Supervisor : Assist. Prof. Dr. Serkan GÜNDÜZ

ANATOLIAN MITHRAEUMS IN THE LIGHT OF DOLICHE

Since the beginning of human history, people have either built a natural and imposing area of worship or built a temple with architectural techniques in order to fill the spiritual gaps and communicate with the creator. In Mithraism, which was in demand in ancient times at the borders of Anatolia, India, Iran, Mesopotamia and Rome, worship places built to communicate with god as well. In other geographies, except for the borders of Anatolia and Rome, no temple phenomenon regarding the god Mithras has been found. This belief, which was a member of soldiers, merchants and slaves, especially in the borders of Rome, served in places where there were more military crossings. For this reason, Mithras temples were built on the borders of Roman garrisons.

This paper presents Mithras temples which existence of which is definitely proven in Anatolia and whose existence is within the bounds of possibility. Doliche and Zerbevan mithraeums, whose existence is definitely well proven in Anatolia, has been a focal point and other areas discussed existence of temple has been addressed in detail as well. Pursuant to this distinction, Mithras temples in Anatolia have been the subject of our thesis since there is a deficiency in the literature and no such study has been done before. Additionally, in our study, a comparison was made by showing examples of the several mithraeums discovered outside Anatolia.

KEYWORDS:

Doliche, Mithras temples, Mithraeum, Anatolia, Faith

ÖNSÖZ

Bu tezde, Anadolu'daki Mithras tapınakları çalışılmıştır. Geçmişten günümüze değin süregelen din ve inanç değişimleriyle birlikte insan üzerinde nüfuzu olan her inanış için bir tapınım alanı inşa edilmiştir. Bu alanlar kimi zaman doğal bir felakete yerle bir olmuştur, kimi zaman da baskın bir inancın müdahaleleriyle ortadan kaldırılmıştır. Mithras tapınakları da baskın bir güç haline gelen Hristiyan topluluklar tarafından devşirilip kiliseye dönüştürülmüştür. Günümüze ulaşan özellikle de Anadolu'da yer alan Mithras tapınakları kiliseye dönüştürüldüğünden dolayı tam olarak yok edilmemiştir. Ancak, kült kabartması tahrip edilerek üzerine Hristiyanların zaferlerini simgeleyen haç işaretleri kazınmış olup, oturma klinele ve diğer tasvirler yoğun bir şekilde tahribat görmüştür. Bunu; kült kabartmalarının olduğu kontur izlerinden, alanda ele geçen yazıt ve sikkelerden veya arınma amaçlı kullanılmış olan su kuyularından kolaylıkla anlayabilmekteyiz.

Çalışmaya konu olan Anadolu'daki Mithras tapınaklarını seçmemdeki sebep, eski inançlara olan ilgim ve 2017'de Diyarbakır'da ortaya çıkarılan Zerzevan Kalesi Mithraeumu'nun keşfedilmesidir. Çünkü daha önce sadece Gaziantep'teki Doliche dışında Anadolu'da varlığı kesinlik kazanan herhangi bir mithraeum keşfedilmemişti. 2017'deki keşif beni oldukça heyecanlandırmıştı ki bu heyecan ve merak beni bu konuyu çalışmaya yöneltti. Özellikle doğup büyüdüğüm bölgede keşfedilen bu dinsel alanların; nereden, nasıl buraya kadar geldiğini ve neden gizem kültü olarak anıldığını sorgulamak istedim. Cevabını bulduğum her sorunun yeni bir soru doğurduğunu gördüm ve bu soruları da tezin akışına göre cevaplamaya çalıştım.

Tez konusunu belirlerken beni cesaretlendiren Sn. Prof. Dr. Mustafa Şahin'e, bu konuda desteğiyle beni yönlendirmeye çalışan Sn. Prof. Dr. İ. Hakan Mert ile Sn. Prof. Dr. Derya Şahin'e ve her konuda desteğini esirgemeyen danışman hocam Sn. Dr. Öğr. Üyesi Serkan Gündüz'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tez aşamasında beni destekleyen ve benimle tecrübelerini paylaşan Dr. Öğr. Üyesi Sn. Meral Ortaç'a, benimle kazı arşivini paylaşan Sn. Doç. Dr. Aytaç Coşkun'a teşekkür ederim.

Tüm yaşamım boyunca hem maddi hem de manevi olarak yanımda duran, beni motive eden kıymetli annem ve babama da sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İçindekiler

YEMİN METNİ.....	i
İNTİHAL RAPORU.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
GİRİŞ.....	1
1. Araştırma Tarihi.....	2
2. Metot ve Yöntem.....	4
1. GENEL HATLARI İLE MİTHRAİZM.....	6
1.1. Yazılı Kaynaklarda Genel Hatlarıyla Mithraizm.....	6
1.2. Mithraizm ve Benzeri İnançlarda Mekan Algısı.....	11
2. ROMA'DA GİZEM KÜLTÜ OLAN MİTHRAİZM'İN KÖKEN TARTIŞMALARI.....	13
2.1. Mitanni ve Hititlerde Mithra.....	14
2.2. Hint Panteonunda Mithra.....	16
2.3. İrani Toplumlarında Mithra.....	18
2.4. Babiller'de (Kaldeliler'de) Mithra.....	20
2.4.1. Misyoner Magi Rahipleri.....	21
2.5. Roma Sınırları İçinde Gizem Kültüne Dönüşen Mithra.....	22
2.5.1. Mithraizm'in tapınak ikonografisi.....	25
2.5.2. Roma döneminde ortaya çıkan mithraeumların genel özellikleri.....	26
2.5.3. Mithraizm'de İnisiyasyon aşamaları.....	27
2.5.4. Bu kültü diğer kültürlerden ayıran özellikler.....	28
3. DOLICHE I - II VE ZERZEVAN KALESİ MİTHRAEUMLARI.....	30
3.1. Kommagene Bölgesi.....	30
3.1.1. Doliche Dülükbaba Tepesi.....	31
3.1.2. Doliche Mithraeum I genel özellikler.....	32
3.1.3. Doliche Mithraeum II genel özellikler.....	33
3.1.4. Doliche'de dinsel boyutu olan diğer bulgular.....	34
3.2. Amida Havzası.....	35
3.2.1. Zerzevan Kalesi.....	35
3.2.2. Zerzevan Mithraeumu.....	36
4. ANADOLU'DAKİ OLASI MİTHRAEUMLAR.....	38
4.1. Kilikia (Kilikya) Bölgesi.....	38

4.1.1.	Anazarbos (Anavarza)	38
4.1.2.	Tarsos (Tarsus)	39
4.2.	Kappadokia (Kapadokya) Bölgesi	40
4.2.1.	Ariaramneia (Faraşa).....	40
4.2.2.	Kaisareia (Kayseri).....	41
4.2.3.	Tyana	41
4.3.	Pontus Bölgesi.....	41
4.3.1.	Amaseia (Amasya).....	42
4.3.2.	Trapezos (Trabzon, Boztepe, Gri Tepe).....	42
4.4.	Phrygia (Frigya)Bölgesi.....	44
4.4.1.	Ancyra (Savcılar).....	44
4.5.	Pamphylia (Pamfilya) Bölgesi	44
4.5.1.	Perge	44
4.6.	İonia (İyonya) Bölgesi	45
4.6.1.	Kolophon	45
4.7.	Lykia (Likya) Bölgesi.....	45
4.7.1.	Oinoanda.....	45
4.7.2.	Olympos	46
4.8.	Lycaonia (Konya) Bölgesi.....	46
4.8.1.	Emirgazi.....	46
4.9.	Mysia (Misya) Bölgesi.....	47
4.9.1.	Pergamon.....	47
4.10.	Pisidia (Pisidya) Bölgesi	47
4.10.1.	Baris.....	47
5.	ANADOLU DIŞINDA YER ALAN ÖRNEK MİTHRAEUMLAR	49
5.1.	Sette Sfere (Roma, Ostia) Mithraeumu	49
5.2.	Walbrook (Londinium, Londra) Mithraeumu.....	52
5.3.	Dura Europos (Suriye) Mithraeumu.....	54
6.	MİTHRAEUMDAN KİLİSEYE.....	56
6.1.	Santa Maria Capua Vetere (İtalya) Mithraeumu.....	56
6.2.	San Clemente (Roma) Mithraeumu	58
7.	ANADOLU MİTHRAEUMLARININ DİĞERLERİ ARASINDAKİ YERİ.....	60
7.1.	Sette Sfere , Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması	60
7.2.	Walbrook, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması.....	61

7.3. Dura-Europos, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması	61
7.4. Santa Maria, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması	62
7.5. San Clemente, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması	62
SONUÇ.....	63
KISALTMALAR VE KAYNAKÇA	65
ELEKTRONİK KAYNAKLAR	76
HARİTA LİSTESİ	79
ÇİZİM LİSTESİ	79
RESİM LİSTESİ	80
HARİTALAR	83
ÇİZİMLER	86
RESİMLER	93

GİRİŞ

Değer ve kutsiyet bakımından insanlığın sahip olduğu en önemli kavramların başında gelen dini inançlar; merak ve sorgulama güdülerıyla sürekli peşinden gidilen bir arayış yolu olmayı başarmışlardır. Günümüzde varlığını sürdüren dinler kadar geçmişte var olan dinler de halen mistik yapısını korumakta olup araştırılmayı beklemektedirler. Arkeolojik ve tarihsel süreç içerisinde merak ve öğrenme üzerine kurulu olan yaratılışları gereği, birçok dini mitosu benimseyip geliştirerek yayan insanların dinsel sadakatleri ve bağlılıkları günümüzde de dünyayı neredeyse her anlamda etkisi altına alarak şekillendirmektedir. Çalışmamıza konu olan Mithraizm de diğer inançlar gibi insan topluluklarını etkisi altına alarak şekillendirmiştir. Bu etkinin izleri günümüzde tapınak ya da tapınağa dair görüngüler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden çalışmamız Anadolu Mithraizmi'ni kesin ve olası tapınaklar üzerinden anlatmayı amaçlamıştır. Çalışmanın bir diğer amacı da mevcut olan diğer çalışmalardaki bilgi eksikliğini tamamlamak ve daha güncel bir zemine oturtmaya yönelik olacaktır. Ayrıca Anadolu'daki mithraeumlar hakkında bugüne kadar yapılan araştırmaların tümü Persler dayanak noktası gösterilerek yapılmıştır. Ancak bu araştırmalarda kesin ve olası mithraeum alanlarının ayrımı yapılmamıştır. Hatta çalışmaların neredeyse hiçbirinde varlığı kanıtlanan mithraeumlara değinilmemiştir. 2017 yılına kadar Doliche I, II mithraeumları dışında varlığı kanıtlanan hiçbir mithraeum mevcut değildir ki buna rağmen araştırmalarda Doliche ya bu kategorilerin dışında tutulmuştur ya da olası mithraeum kategorisinde yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır. Öte yandan tapınak varlığına ilişkin hiçbir mimari öğenin bulunmadığı alanlarda, Mithra'ya dair olguların (kabartma, sikke, yazıt) var olmasından dolayı bazı olası yerler de mithraeum olarak ele alınmıştır. 2017 yılında Zerzevan Mithraeumu'nun bulunması ile Anadolu'da varlığı kesin bir şekilde kanıtlanan alan sayısı ikiye çıkmıştır. Bu gelişmeden dolayı çalışmamızda Anadolu'daki mithraeumlar üzerinde, varlığı kesinleşmiş mithraeumlar ve olası mithraeumlar şeklinde bir ayrıma gidilmiştir.

Anadolu'da Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Mithra tapınaklarına zarar veren Hristiyan topluluklar tarafından mithraeumlar ya kiliseye dönüştürülmüş ya da tahrip

edilerek yok edilmiştir. Kilise azizlerinin hagiografilerinde de kısmen bu bilgilere erişmekteyiz. Bizans eliyle Anadolu’da yayılan Hristiyanlığın tahribatından dolayı Mithra tapınaklarıyla ilgili detaylara, tahribattan daha az zarar gören Batı Roma mithraeumlarından ulaşılmaktadır. Tahribattan dolayı sınırlı veriler sunan Anadolu mithraeumlarına ek olarak diğer coğrafyalardaki mithraeumların iyi korunmuş örnekleri de araştırma kapsamına alınacaktır.

1. Araştırma Tarihi

Anadolu’daki Mithra araştırmalarını ve mithraeumları ilk olarak Belçika kökenli Franz Cumont ele almıştır. 1896’dan bu yana Mithraizm’i çalışın araştırmacı 1907 yılında Anadolu’ya gelerek Gaziantep’te yer alan Doliche harabelerini keşif amaçlı gezip, Dülükbaba tepesinde konumlanan Jüpiter Dolichenus ile ilişkili olan kutsal alanın yerini tespit etmiştir. Aynı zamanda Kapadokya ve Pontos bölgelerini ziyaret etmiş ve Trabzon’da kiliseye dönüştürülen bir mithraeumun bulunduğunu bunun dışında mithrauma ilişkin bir bulgu olmadığını 1956 yılında “*Oriental Religions in Roman Paganism*” adlı çalışmasında açıklamaktadır¹. Cumont, çalışmalarında Roma Mithraizmi’ni köken olarak sürekli Perslilere dayandırmıştır. Anadolu’daki Mithra izlerini de sürekli Persli argümanlarla savunma yoluna gitmiştir. Mithraizm çalışmaları uzun bir süre onun gözetiminde olduğu için savlarını Pers kaynakları üzerinden doğrulamak istemiştir.

Mithraizm üzerine uzun süre kabul gören Cumont’un düşünceleri 1971 yılında Manchester Üniversitesi bünyesinde organize edilen “*Birinci Uluslararası Mithras Araştırmaları Kongresi*” nde toplantı başkanı olan John Hinnels tarafından eleştirilmiş ve bu konu üzerine yeni görüşler aktarılmıştır². Buna rağmen çağdaş araştırmacıların çoğu hala Cumont’un sağlamlaştırmaya çalıştığı zemin üzerinden hareket etmek istemekte ve çalışmalarında Mithraizm’in kökenlerini Perslilere dayandırmaktadırlar.

Bu alanda ikinci çalışmayı Erkan İznik 1999’da yazdığı “*Anadolu’da Mithra Kültü*” adlı yüksek lisans teziyle yapmıştır. İznik çalışmasında belge azlığından kaynaklı olsa gerek Anadolu mithraeumlarına ayrıntılı bir şekilde değinmemiş olup,

¹ Cumont 1956-b: 262.

² Hinnels 1975:1-507.

varsayımlar üzerine Mithraizm'i yorumlayan Cumont'un görüşlerini destekleyerek, yüzeysel bir şekilde olası mithraemlerin Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde var olabileceğini ancak bunların varlığını kanıtlayan bilgilerin yeterli olmadığını belirtmektedir. İznik, ayrıca Anadolu'da var olabileceğini belirttiği mithraemleri Ahemeniş dönemine tarihlemiştir. Ki Ahemenişler Perslerin atası olarak kabul edilmektedir. Fakat Persler sadece Mithra dini ile ilişkilidir, Mithra Kültü ile bir bağlantıları yoktur. Çünkü Mithraizm Roma'da kült olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Pers ile anılan Mithra'nın; Hintliler, Medler, Partlar, Mitanniler, Babiller ve Romalılardan bağımsız olduğunu söyleyemeyiz ama Perslerde tapınak ve benzeri gibi yapıların olmadığını da bilmekteyiz³.

Antik tarihçi Herodot'a göre de Persler; *“Tanrı heykeli, tapınak ve de sunak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler, bu, sanırım, onların tanrılara, Yunanlılar gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir. Dinleri Zeus'a kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgara da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite'ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlular'dan ve Araplar'dan geçmiştir. Aphrodite'ye Asurlular Mylitta, Araplar Alilat, Persler Mithra derler.”*⁴ Hem Herodot'un söyledikleri hem de bugün bile İran'da Mithra'ya yönelik bir tapınak ya da tapınağa delil olacak bir olgunun olmaması durumu biraz daha karışık hale getirmektedir.

Bu alandaki üçüncü ve son çalışmayı 2010 yılında Seda Güran *“Küçükasya'da Mithras Kültü”* adlı yüksek lisans teziyle yapmıştır. Güran da İznik gibi Cumont'un düşüncelerini destekler nitelikte tez çalışmasını yürütmüştür. Adı geçen yazar, çalışmasıyla Mithraizm'in Pers üzerinden Anadolu'ya ve oradan Roma'ya geçişli olduğunu savunarak çalışmasını daha çok epigrafik ve nümizmatik anlamda desteklemeyi amaçlamıştır⁵.

Bizim çalışmamızdaki amaç ve farklılık tez olarak 10 yılda bir çalışılan bu konuyu daha güncel bilgilerle ve yeni buluntu yerleriyle bir adım daha öne taşımaya yönelik olacaktır ki şu an ülkemizde varlığı kanıtlanan Gaziantep'teki Doliche

³ İznik 1999: 1-170.

⁴ Herodotos 1991: 131.

⁵ Güran 2010: 1- 101.

mithraeumları ve Diyarbakır'ın Çınar ilçesinde kazıları devam eden eski bir Roma garnizonu olan Zerzevan Kalesi'nde tespit edilen mithraeum, İznik ve Güran'ın çalışmalarına konu olmamıştır. Son yıllardaki kazılarla kesin bir şekilde bu alanlarda mithraeum olduğu tespit edildiği için bu iki önemli mithraeum ile birlikte Anadolu'daki olası mithraeumları çalışmamızda aktarmaya çalışacağız.

2. Metot ve Yöntem

Girişte belirtmiş olduğumuz amaçlarımızı gerçekleştirmek adına öncelikle detaylı bir literatür taraması yapılacaktır. Bu metod doğrultusunda ilkin Mithraizm ile ilgili kaynaklara ulaşılabilecektir. Bu metod doğrultusunda ilkin Mithraizm ile ilgili kaynaklara ulaşılabilecektir. Sonra Pers ve Hint kökenli dini metinler incelenerek elde edilen veriler ışığında diğer coğrafyalardaki Mithraizm inancı irdelenecektir. Öte yandan konumuzla ilişkili olan ana kaynaklar dışında Ulusal Tez Merkezi'ndeki Yüksek Lisans ve Doktora tezleriyle birlikte çalışmamızı yakından ilgilendiren makalelerden istifade edilecektir. Ayrıca kaynaklara erişim sağlayabilmek için yurt içindeki kütüphanelerden ve kazı arşivlerinden faydalanılacaktır. Taranan kaynaklardaki güncel bilgi eksikliğinden dolayı temel odak noktası kazı arşivleri olacaktır.

Birçok farklı bölümden oluşacak olan tezimizin birinci bölümünde; yazılı kaynaklara göre Mithraizm'i genel hatlarıyla ele almaya çalışacağız. İkinci bölümde köken ilişkilendirmesi yaparak Mithraizm'in yayıldığı coğrafyalara değineceğiz. Köken ilişkilendirmesi yaparken kronolojik sıralamaya göre Mithraizm'in görüldüğü yerleri, dinsel görüngüleri göz önünde bulundurarak analiz etme yoluna başvuracağız. Böylelikle din ile kült ayrımını da yapmış olacağız. Tezin üçüncü bölümünde varlığı kesin olarak kanıtlanan Doliche I – II ve Zerzevan Kalesi Mithraumu'nu kazı arşivleri ışığında ön planda tutup, dördüncü bölümde Anadolu'daki olası mithraeumları ve dağılım alanlarını ele alarak mithraeum olduğu kanıtlanan yerleri ön planda tutarak olası mithraeumları da anlatmaya çalışacağız. Beşinci bölümde Anadolu coğrafyası dışında örnek olarak gösterebileceğimiz iyi korunmuş birkaç mithraeumu inceleyip, altıncı bölümde kileseye dönüştürülen mithraeumları irdedeleyeceğiz. Tezin yedinci bölümünde ise Doliche I – II ve Zerzevan Kalesi Mithraeum'larını Anadolu dışındaki mithraeumlar ile mimari ve döşem bakımından anlatıp bu bölümden hemen sonra “Sonuç” başlığı altında elde ettiğimiz verileri toparlayıp harita, çizim ve resim listeleriyle tezimizi

noktalayacağız. Tezin genelinde elde ettiğimiz veriler ışığında, aşağıda belirttiğimiz sorulara da cevap bulmaya çalışacağız:

1. Mithras Kültü Roma'ya Anadolu üzerinden mi geçti?
2. Mithras tapınakları neden yer altı ya da izbe mağaraların bulunduğu alanlarda konumlanır?
3. Mithras Kültü'nn Mithra Dini ile ilişkisi nedir?
4. "Tauroktoni" boğa öldürme ritüelinin amacı nedir?
5. Mithraeumlarda "Tauroktoni" betimi dışında başka betim var mıdır?
6. Anadolu'daki mithraumların Persli ve Hintli rnekleri var mıdır?
7. Anadolu'da varlığı kesin olarak tespit edilen mithraeumlar hangileridir?
8. Anadolu'daki olası mithraeumlar hangileridir?

1. GENEL HATLARI İLE MİTHRAİZM

1.1. Yazılı Kaynaklarda Genel Hatlarıyla Mithraizm

Çağdaş dinlerin henüz din olarak herhangi bir zemine oturmadığı ilkel evrelerde; inanç ritüelleri kimi zaman coğrafya kimi zaman da iklim gibi etkenlere dayanmıştır. Daha sonraki süreçlerde ise doğaüstü oluşumlar ve nesnelere dinleri etkilemiştir. Çoğu araştırmacı tarafından din olarak kabul edilen Mitraizm de gökle ilgili nesnelere etkisinde kalarak Hindistan, Ortadoğu ve Avrupa'yı kapsayacak şekilde geniş sınırlara hükmetmiştir.

Roma'da gizem kültürü şeklinde kabul gören Mithraizm, bu konu üzerinde çalışmalar yürüten Franz Cumont başta olmak üzere bilim insanları tarafından, sürekli olarak Pers ve Hint merkezli metinlerde⁶ adı geçen "güneşle ilişkili, adalet, ışık, yemin ve anlaşma" gibi kavramları içinde barındıran Mithra'ya köken olarak dayandırılmak istenmiştir⁷. Sanskritçe'deki anlamıyla; arkadaş, dost⁸ manasına gelen Mithra Avesta⁹ metinlerinde; sözleşme, ittifak ve anlaşmayı temsil etmektedir¹⁰. Avesta'ya göre; kutsal olan gücün ve kudretin simgesi ile iyiliğe hizmet eden, iyiliğin tanrısı Ahura Mazda'ya eşlik eden Mithra, bu tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul görmektedir¹¹. Mithra, yaratıcı özellikleri taşımaktan çok insan ve Ahura Mazda arasında aracı olmakla yükümlü olup bu yüzden güneşle ilişkilendirilmektedir. Çünkü: güneş de tanrıyla insan arasında kalmaktadır. Mithra, bu yönüyle insanları ruhsal huzura kavuşturan ve hayat bahşeden bir tanrı olarak ön plana çıkmaktadır¹². Mithra, ortaya çıktığından bu yana Anadolu, Mezopotamya, İran, Hindistan ve Avrupa'nın büyük bir kısmına yayılmış olup, Roma İmparatorluğu'nda da faaliyet gösteren bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır¹³. Mithra geniş alanlara hükmederken, yayıldığı bölgelerde farklı özellikler kazanarak diğer uygarlıkların güneşle ilişkili tanrılarıyla ya eş tutulmuştur ya da onların yerini almıştır. Anadolu, Mezopotamya, Hindistan ve İran'da güneşi temsil eden Mithra Yunan coğrafyasında Helios ile eş tutulmuş olup, Roma panteonunda Sol İnvictus

⁶ Cumont 1956-a: 30-82.

⁷ Jones 1915: 750.

⁸ Cumont 1956a-a: 1.

⁹ Zerdüştlüğün öğrtilerini içeren, Zerdüştilerin kutsal saydığı kitap.

¹⁰ Jones 1915: 750-752.

¹¹ Cumont 1956-a: 27.

¹² Korkmaz 2004: 113.

¹³ Kızıl 2013: 27.

olarak ön plana çıkmaktadır¹⁴. Mithra ve Mithraizm ile ilgili ana temayı dikkate aldığımızda; ortaya çıktığı bölgelerde güneşle temas halinde olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Hintlilere ait olan Veda ve İrani toplumların benimsediği Avesta metinlerinde de, Yunan ve Roma'nın dini mitoslarında da kötülüğü, karanlığı aydınlıkla buluşturan güneş ve ışıkla bağdaştırılmıştır.

Eski Hint dilinde Mitra, Avesta'da Mithra¹⁵ ve Roma'da 'S' takısı alıp Mithras¹⁶ olarak karşımıza çıkan bu tanrının en belirgin özelliği; gökyüzünün kutsal ışığıyla kendine inananları muhafaza etmek ve aydınlatmaktır. Gerçeğin savunucusu olan Mithra, yalanı düşman edinip, yemin törenlerinde şahitlik yaparak anlaşmaları sağlayan tanrıdır¹⁷.

Hint Avrupalı kavimlerin (Aryanların) kadim tanrıları arasında kabul gören bu tanrı; Anadolu, Hindistan ve İran toplumlarında anlaşmalara tanıklık ederek, anlaşmalardan sorumlu tanrı olarak adından söz ettirmektedir. Bu tanrının kronolojik olarak tarih sahnesine ilk kez çıkması da Aryan kavimler olan, Hitit ile Mitanni halkları arasında gerçekleşen çivi yazılı anlaşma ile olmuştur. MÖ 1400' lü yıllarda gerçekleşen iki uygarlık arasındaki barış anlaşmasına, tanrı Mithra'yla birlikte Varuna ve Nasatya tanıklık etmiştir¹⁸. Boğazköy'de ele geçen bu anlaşma, tanrı Mithra'yla ilgili en erken kayıtların Anadolu'da olduğunu göstermektedir. Bu durum Anadolu tarihi için büyük bir önem taşımaktadır¹⁹. Boğazköy anlaşmasından sonra ikinci olarak tahminen MÖ 1200'lü yıllarda yazıya geçirildiği düşünülen, Hintlilere ait olan Veda metinlerinde karşımıza çıkmaktadır²⁰. Hindistan mitolojisindeki en eski kaynaklar olarak kabul gören Veda metinleri; Ahtarva-veda, Rig-veda, Sâma-veda, Yacur-veda şeklinde dört bölümden meydana gelmektedir. Mithra'nın adının geçtiği tek veda Rig-veda'dır. Dört veda içinde en eski olarak kabul edilen Rig-veda, yüzyıllar boyunca rahip şairler aracılığıyla düzenlenmiş olup, toplamda 1028 ilahiden oluşmaktadır. İlahilerden 250'den fazlası İndra'ya, 200'ü ateşle ilişkili Agni'ye, 120 tanesi Soma'ya ithaf edilmiştir. Geriye kalan ilahilerin birçoğu ise yağmura, güneşe, rüzgâra ve fırtına

¹⁴ Baker 1931: 90-93.

¹⁵ Noss 1970: 127.

¹⁶ Bilgin 1996: 112.

¹⁷ İznik 1999: 1.

¹⁸ Campbell 2003-a: 116-117.

¹⁹ İznik: 1999: 1-2.

²⁰ Cumont 1956-a: 2.

tanrılarına adanmıştır²¹. Rig-veda'daki ilahiler içinde yalnızca bir tanesi²² Mithra'ya adanmış olsa da, Rig-veda'nın neredeyse birçok yerinde tanrı Mithra, Varuna'yla birlikte yâd edilmekte ve Varuna'ya yakarılan dualar Mithra'yı da kapsamaktadır²³. Ki, bu ilahiler farklı biçimlerde dönemin dini düşüncesiyle ilişkili olarak, yerel ayinler ve kurbanlarla doğa güçlerinin kişileştirilmesini ifade etmekle ilgilidir. Böylelikle tanrılara ibadet anlayışı yerini bulmuş ve kötülüklerin şerrinden tanrıya sığınma olayı gerçekleşmiştir²⁴. Mithra, Hintlilerde büyük tanrı olarak kabul edilen Varuna ile müttefik olup, Hint panteonunda bu tanrıya yardım ederek tüm gün kâinatı gözetmektedir. Ayrıca Varuna'nın yağmur yağdırmasından sonra, Mithra bitkilerin büyümesi için katkıda bulunmaktadır. Hint tanrı topluluğunda Mithra'nın vasıflarının arttığı göze çarpmaktadır. Çünkü; kendisine bir takım işlerde yükünün hafiflemesi için, Bagha ve Aryaman isimli tanrıların yardım ettiğini görmekteyiz²⁵. Kronolojik sıralamanın üçüncü basamağında ise İrani toplumların benimsediği Avesta metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu metinler üçüncü sırada yer alsada; Mitanni ve Hitit arasında gerçekleşen barış anlaşması ile Veda metinlerine oranla Mithra hakkında daha çok belge ve bilgiye erişmemize imkan sunmaktadır. Med ve Pers tanrı sınıfında oldukça önemli bir konuma sahip olan Mithra, MÖ 9. yüzyıldan itibaren Med soylu Magi Rahiplerinin misyoner anlayışı ile İran ve çevresinde yaşatılmaya çalışılmıştır²⁶.

Mithra üzerine çalışma yapan araştırmacıların büyük çoğunluğu, Mithraizm'in Med soylu Magi Rahipleri vasıtasıyla önce Mezopotamya'ya oradan da batıya yayıldığını düşünmektedirler. Genel hatlarıyla bakıldığında Zerdüştlüğün kutsal Avesta metinlerinde Mithra temel olarak dört sıfatla karşımıza çıkmaktadır. İlki anlaşma, ikincisi gün ışığı, üçüncüsü yaşam verici ve dördüncüsü savaşçı şeklinde sıralanmaktadır²⁷. Zerdüşst ortaya çıktığı andan itibaren monoteizmi savunmuş olup Mithra ve öteki tanrıları reddetmiştir²⁸. Hindistan'da ışık ve doğruluk sıfatlarını barındıran Mithra, Zerdüşst öncesi İran coğrafyasında da herkesi eşit yargılayan ve

²¹ Campell 2003-a: 176.

²² <https://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rv03062.htm> (17.08.2019)

²³ Demirci 1991: 62.

²⁴ Kadir 1990: 33.

²⁵ Bilgin 1996: 120.

²⁶ İznik 1999: 2.

²⁷ Bilgin 1996: 119.

²⁸ İznik 2004: 637.

karanlığı aydınlatan tanrı olarak anılmaktadır²⁹. Yani henüz Zerdüşt ortaya çıkmadan, çok eski dönemlerde de İran'daki kavimler tarafından kabul gören, tapınılan ve kutsanan tanrılar içinde önde gelen tanrılardan biridir³⁰. Avesta'da Mithra'ya melek ve tanrı arasında bir vasıf verilirken, Zerdüştlük öğretilerinin daha çok revaçta olduğu ilk dönemlerde Mithra'nın öneminin az da olsa var olduğu görülmektedir. Ancak Magi Rahipleri'nin faaliyetleri sayesinde Mithra'nın Zerdüştlük içinde erimeğini, özel bir yere sahip olduğunu görmekteyiz. Bu nedenle Mithra hem tanrılar hem de melekler arasında görkemli bir konuma sahip olmuştur. Hint mitolojisindeki Mithra-Varuna ikiliği Avesta'da Mithra-Ahura Mazda şeklinde ortaya çıkmış ve böylece Mithraizm Zerdüştlük inancı içerisinde canlılığını korumuştur³¹.

Zerdüştlüğün öğretileri ışığında hareket eden Cumont, Roma Mithraizmi'ni köken olarak sözde Persli Mithra'ya dayandırmak istemiştir. Belge azlığı ve çalışmanın kendi tekelinde yürütmesinden dolayı, ondan sonraki araştırmacılar da onu takip ederek bu durumu bir nevi onaylamıştır. Cumont'un çalışmalarında cevap bulamadığı noktalarda sezgisel yorumlama yoluna gitmesi ve çalışmayı ilk yürütenlerden biri olmasından dolayı Mithraizm hakkında ortaya atılan yanlış iddialar yıllarca araştırmacılar tarafından Cumont referans gösterilerek doğru bir bilgiymiş gibi savunulmuştur. Zerdüştlüğün öğretilerini kendine dayanak yapan Cumont ve takipçilerine göre Mithra İran'dan batıya geçmekte ve bu geçiş süreci gerçekleşirken, farklı değişimlere uğrayarak asıl gücüne ulaşmaktadır.

Burns-Ralph'e göre; Zerdüştlük, ilkel inançların etkisinde kalarak kendi özgün yapısını uzun süre koruyamamıştır. Bu yüzden büyücülük ve rahipliğin popüler olduğu dönemler, Zerdüştlüğün özgün yapısının zarar görmesine sebep olmuştur. Zerdüştlüğün iyi-kötü düalizmi ve Kaldeliler'de hakim olan kaderciliğin birleşmesiyle oldukça önemli yeni kültlerin türediği düşünülmektedir. Bu kültürler arasındaki en eski kültür, kötüyle savaş durumundayken Ahura Mazda'ya yardım eden Mithra'dan adını alan Mithraizm'dir³². Cumont'a göre Mithraizm'in astrolojiyle tanışması Babil'de Kaldelilerle etkileşime geçmesiyle ilişkilidir. Adı geçen araştırmacı yine Mithraizm'in kökenini Perslere bağlamış ve İran üzerinden gelen Magi Rahipleri'nin Mithra'yı, yıldız tapınımı ve

²⁹ Challaye 2002 105.

³⁰ Yıldırım 2012: 296-297.

³¹ İznik 1999: 3.

³² Burns-Ralph 1982: 70.

astroloji açısından gelişkin olan Babil'e getirdiklerini böylece bu dine yeni bir misyon kazandırdıklarını, bu misyonla Anadolu'ya Anadolu'dan Roma'ya geçtiğini savunmaktadır³³. Babillerin öğretileri olan yıldız tapınımı Mithra'nın gizemi üzerine uygulanmıştır. Bu öğretilerin Zerdüştlüğü yok etmeye yönelik olmadığı, Zerdüştlüğü ilkeleri ile Kaldelilerin düşüncelerinin birleşerek batıya geçtiği düşünülmektedir. Yani astrolojik eklemelerin Magi Rahipleri'nin Babil'e gelmesiyle Mithraizm'e eklendiği aktarılmaktadır.

Mithraizm son olarak Roma'da ortaya çıkmıştır ve Roma'da ortaya çıkış tarihini saptamak diğer bölgelerdeki gibi kafa karıştırıcı değildir.

Mithraizm'in Roma'ya taşınmasında Anadolu'nun yeri oldukça önemlidir. Roma'da MS 1. yüzyılda yoğun olarak yayılmaya başlamış olup MS 3. yüzyılda en parlak dönemini yaşamıştır. Roma'da kült olarak karşımıza çıkan Mithraizm MS 4. yüzyılın sonlarına doğru Hristiyanlığa yenik düşerek etkisini yitirmiştir³⁴. Pompeus tarafından yapılan seferlerle Roma kendisine yabancı olan bu kült ile ilk kez tanışmıştır. Romalı askerler arasında hızlıca yayılan bu kült, Roma'nın Anadolu'yu mesken tutmasından sonra iyice olgunlaşmıştır³⁵. Doğuda 25 Aralık Mithra'nın bir kayadan doğduğu güne denk gelmektedir. Bu doğum, günümüzde dahi kutlanan yılbaşının ilkel hali olarak düşünülebilir.

Bu inanış Romalılarda o kadar yoğun kabul gördü ki, Romalılar her Aralık ayının 25'inde Mithra festivallerini kutlamayı gelenek haline getirdiler³⁶. Nimet Yıldırım'a göre; bu gelenek MS 4. yüzyılda Hristiyanlaşan Roma'da da devam etmiş ve Hristiyanlık Mithraizm geleneklerini benimsemiştir. Böylece 25 Aralık İsa peygamberin doğum günü olarak kutlanmıştır³⁷. Antik Roma dinleri, dinsel öğretilerin bulunduğu bir kurumdan çok siyasi otoritenin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu yüzden Mithraizm Roma'da dinsel boşluğu doldurmak için hızlı bir şekilde yayılmıştır³⁸. Mithraizm'in Roma'da hızlı bir şekilde yayılmasının nedenlerinden biri de Mithra'nın savaşçı yönünün olmasıdır. Kötülüğe karşı savaşan sıfatıyla Roma ordusu içinde saygınlık

³³ Cumont 1960: 4.

³⁴ Ulansey 1998: 12.

³⁵ Cumont 1956-b: 140.

³⁶ Cassel 1888: 360.

³⁷ Yıldırım 2008: 724.

³⁸ Çelik 1988: 213.

kazanmıştır³⁹. Hatta askerlerin rağbet ettiği Mithra Roma imparatorluğunu muhafaza eden koruyucu tanrı olarak ön plana çıkmaktadır⁴⁰. Mithraizm Roma’da hızlı bir şekilde yayıldığı gibi aynı hızla da kaybolmuştur. Burkert’e göre Mithra’nın kısa sürede Roma’da kaybolmasının nedeni, bir gizem kültü olmasıyla ilişkilidir. Çünkü: gizem kültürleri, din olarak varlıklarını devam ettiremeyecek kadar zayıftırlar. Paganlığın yarattığı çokluk etrafında her bir kült, bir seçeneği temsil etmektedir. Bu yüzden paganlığın bitmesiyle gizem kültürleri de bitmeye mahkum olmuştur⁴¹.

1.2. Mithraizm ve Benzeri İnançlarda Mekan Algısı

İnsan ile insanüstü güçler arasındaki iletişim; duygular, inançlar ve ibadetler şeklinde gün yüzüne çıkmaktadır. İnsanlar ilkçağlardan bu yana doğaüstü olaylar karşısında korku ve güven hissi duymaktadır. Gücün yansımalarından korkan yahut hayranlık duyan insan için, bir süre sonra bu duygularla birlikte ibadet söz konusu olmaktadır. Bu yüzden ilkel dönemlerde gizemli yerler ibadet için mekan olarak seçilmektedir⁴². Mekan olarak din olgusu insanlar için büyük bir öneme sahiptir. Bundan dolayı belli bir bölgedeki uygarlıkların yer değişimi gerçekleşse bile kült yerlerinin sabit kalabildiği gözlenmektedir. Lucien Levy-Bruhl’e göre; mekansal anlamda hissedilen bu dinsel bağlılık duygusu, toplumdan topluma aktarılabilir hatta yeni inanç sistemleri, eski inanç sistemlerini yok sayabilir ve izlerini ortadan kaldırmak isteyebilir. Bu duruma rağmen dini mekana olan bağlılık hissi yüzlerce yıl devam edebilir⁴³ ki günümüzde de bunun örnekleri mevcuttur⁴⁴.

Mekan, dinsel görüngünün en önemli parçasıdır. Bu nedenle dini çözmek için mekânın varlığı oldukça önemlidir. Dinsel görüngüleri barındıran olguları, kökenlerine en yakın olanlarla karşılaştırarak çözümlene yoluna gidebiliriz. Ancak bu tür olgular mekan dışında neredeyse karşımıza çıkmayan olgulardır (dinsel objeler, duvar yazıları, ikonografi vd.). İlkelerde ya da tarihlerini en ince ayrıntısına kadar bildiğimiz toplumlarda bile bunları tespit etmek oldukça güçtür. Hemen her yerde karşılaştığımız

³⁹ Cumont 1903: 40.

⁴⁰ A.g.y. 1956:150.

⁴¹ Burkert 1999: 185-186.

⁴² Schimmel 2016: 11

⁴³ Lëvy-Bruhl 2006: 162.

⁴⁴ Bkz. Daha önce bir kilise olan Ayasofya’nın Fatih’in İstanbul’u fethetmesiyle birlikte 1453’te camiye dönüştürülmüştür.

olgular ise büyük bir tarihsel evrimden geçmiş ve karmakarışık dinsel öngörülerden ibaret olan olgulardır⁴⁵. Ele aldığımız Mitraizm de karışık olgular üzerine temellendirilerek birçok araştırmacı tarafından yorumlanmaya tabi tutulmuştur.

⁴⁵ Eliade 2000: 27.

2. ROMA'DA GİZEM KÜLTÜ OLAN MİTHRAİZM'İN KÖKEN TARTIŞMALARI

Mithrazim oldukça karmaşık bir inanç olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Farklı coğrafyalarda farklı özelliklerle karşımıza çıkan bu inanç, kimi zaman din olarak kabul edilirken kimi zaman da kült olarak kabul edilmiştir. Bu inanç üzerine araştırmalar yapan bilim insanları, Mithraizm inancında var olan karmaşık sınırlar gibi karmaşık görüşler ortaya atarak paralel bir takip yürütmüşlerdir. Bu inancın izlerine ilkin Anadolu'da rastlansa da genel olarak Anadolu es geçilip bu inancın kökleri farklı coğrafyalarda aranmıştır. Anadolu'daki belge ve bulgu azlığı sebep sunularak bu durum kabul ettirilmek istenmiştir. Ki, yıllarca görüşler bu yönde devam etmiştir. Zerdüştlüğün kitabı olan Avesta ve daha önce sözlü bir şekilde varlığını sürdüren ancak MÖ 1200'lü yıllarda yazıya aktarılan Veda metinleri, Mithraizm ile ilgili bilgiler barındırdıkları için dayanak noktası olarak ön plana çıkmışlardır. Hintlilere ait olan Veda metinleri, sözde Persli Avesta metinlerine göre daha az bilgi barındırdığı için köken sürekli olarak Perslilere dayandırılmıştır. Özellikle de mitraik araştırmaları uzun süre tek kişi olarak yürüten Cumont, Mithraizm'i sürekli Perslilere dayandırmak istemiştir. Hatta bunu doğrulamak için aksi durumları olağanüstü çabalarla örtterek farklı savunma yolları izlemiştir. Cumont'tan sonraki araştırmacıların çoğu da bu tezi savunarak aynı yolu izleme güdüsüne kapılmışlardır.

İlk olarak 1869'da K.B. Stark adlı Alman araştırmacı Mithraizm'in köken olarak Perslere atfedilmesini eleştirmiştir. Fakat bu eleştiri Cumont tarafından reddedilmiş ve Stark'ın görüşleri uzun bir süre çağımızın dışında kalmıştır⁴⁶. Mithraeumlarda gökle ilgili nesnelere figür olarak yer almasından dolayı astroloji biliminden de istifade etmek gerekmekteydi. Bu nedenle astrolojiyle de yakından ilgili olan Cumont, bu yetkileri de kendi lehine kullanarak 75 yıl boyunca bu çalışmalarını kendi rayında yürütmüştür⁴⁷. Ancak Manchester Üniversitesi'nin destekleriyle 1971'de gerçekleştirilen "*Birinci Uluslararası Mitra Araştırmaları Kongresi*" bünyesinde; özellikle de John Hinnels ve R.L. Gordon, Cumont'un Mithraizm ile ilgili düşüncelerinin hiçbir değerinin olmadığını ve mitraik araştırmaların en başından

⁴⁶ Ulansey 1998: 22.

⁴⁷ A.g.y. 1998: 23.

yeniden yapılması gerektiğini savunmuşlardır⁴⁸. Bu eleştirilerden sonra tarihin tozlu sayfalarına karışan Stark'ın tezi yeniden keşfedilmiş olup esas doğasına uygun olarak hızlı bir şekilde büyüyen anlayışın zeminini oluşturmuştur⁴⁹.

Mithra Araştırmaları Kongresi'nde ortaya atılan yeni fikirler uluslararası platformlarda yabancı araştırmacılar tarafından da kabul görülüp genel kanı olarak literatüre sunulmuştur. Ancak ülkemizdeki birçok araştırmacı konunun karmaşıklığından olsa gerek bu ayrımı göz ardı edip Roma Mithras'ını kökenlendirirken yine Persli olduğu kabul edilen Avesta'daki Mithra'yı referans göstermektedir. Bundan dolayı bu bölümde gizem kültüne dönüşmeden önceki Mithraizm'i ve coğrafi dağılımını inceledikten sonra Roma döneminde gizem kültü olarak karşımıza çıkan Mithraizm'in evrim geçirmiş (son) halini ele almaya çalışacağız.

2.1. Mitanni ve Hititlerde Mithra

Mitanniler kendilerine Maiteni demektedirler. Asur vesikalarında Hanigalbat olarak adlandırılırken, Hititler tarafından ise Hurri ya da Mitanni olarak adlandırılmaktadırlar. Kerkük civarlarındaki Nuzi'de ele geçen bir Hurri ailesine ait olan özel arşiv sayesinde kısmen bilgi sahibi olduğumuz bu uygarlıkla ilgili Tel Açana'da (Alalah) ele geçen çivi yazılı Akadça vesikalarda doğunun karanlık çağı az da olsa aydınlatılmıştır⁵⁰. Mitanni Devleti MÖ 1500 yıllarında Hurrilerin kurduğu bir devlettir. Bu dönemde Hititler üzerinde de güçlü bir Hurri etkisi öne çıkmaktadır. Neredeyse Hitit tanrılarında baş tanrı Teşup da dahil olmak üzere Hitit panteonundaki çoğu tanrının adı da Hurri kökenlidir⁵¹. Hitit Anadolu'sunda Kizzuwatna'nın zaptı ile Hurri tanrıları Boğazköy'e yani Hititlerin merkezine kadar kitleler halinde girmiştir⁵². Hurri etkisi sadece dinsel olarak değil kültürel olarak da Hititlere sirayet etmektedir. Bu yüzden Hitit kraliçelerinin isimleri de Hurri kökenlidir.

⁴⁸ A.g.y. 1998: 17.

⁴⁹ A.g.y. 1998: 22.

⁵⁰ Kinal 1991: 94.

⁵¹ Sevin 2003: 174.

⁵² Alpman 1980: 117.

Hititlerin Kuzey Suriye'deki hâkimiyet alanı Mitannilerin eline geçtiğinde Kizzuwatna Krallığı, Mitanni ve Hitit arasında bir tampon bölge görevi görmektedir⁵³. MÖ II. binyılın ortalarında ise Kizzuwatna'da Hurri (Mitanni) ve Luvi ikamet etmektedir⁵⁴. Kizzuwatna'nın Mitannilerin kontrolüne geçmesiyle Hititler ile Mitannilerin daha çok etkileşim halinde olduğu görülmektedir. Bu etkileşim ile sadece din ve tanrılar girmemiştir Hitit coğrafyasına, aynı zamanda Hurri kültürü de girmiştir.

Mithra ile ilgili ele geçen ilk yazılı bilgiler 1907 yılında Boğazköy kazılarında çıkan çivi yazılı kil tablet aracılığıyla kayıt altına alınmıştır⁵⁵. MÖ 14. yüzyıla tarihlenen bu tablette Mithra, Hitit kralı I. Şuppiluliuma (MÖ 1355-1320) ile Mitanni kralı Şattiwaza arasındaki barış anlaşmasına koruyucu, şahit olarak eşlik etmiştir. Hitit kraliyet arşivinden çıkan bu kil tablet şu an Londra'daki British Museum'da korunmaktadır⁵⁶. Oldukça karmaşık olan sözleşmede Mithra'yla birlikte Aryan kökenli dört tanrı isminin yanında Mezopotamya kökenli tanrı isimleri de yer almaktadır (Anu, Antu, Enlil ve Ninlil gibi). Kabataslak haliyle sözleşme şu şekilde çevrilmiştir: “*Cennet ve dünyanın efendisi, ışığın yaratıcısı, güneş tanrısı, Harran şehrinin ay tanrısı, yeryüzü ve gökyüzünün katı disiplinli efendisi, çobanların tanrısı ve bilgelik ustası, Anu, Antu, Enlil, Ninlil, Mithra, Varuna, İndra ve Nasatyalar Waššukani'nin efendisi, şimşek tanrısı...*”⁵⁷. Paul Thieme'ye göre; bu tanrıların hepsine sözleşmeyi koruyacak olan sözleşme tanrıları denir⁵⁸. Ancak genel anlamda ismi sözleşme ya da antlaşmayla zikredilen tanrı Mithra'dır. Elmar Schwertheim'e göre; antlaşma metninde Mithra'nın adının geçmesi tesadüfi değildir. Sözleşmede yer alması, isminin anlamı olan dostluk ve antlaşma ile paralellik göstermektedir. Yani Mithra burada sözleşme ortağı veya arkadaş olarak yer almaktadır⁵⁹. Sözleşmede adı geçen Mithra ve ona eşlik eden diğer Aryan tanrılar bu konuyla ilgili olan bazı araştırmacılar tarafından şu şekilde çevrilmiştir:

⁵³ Kinal 1991: 90.

⁵⁴ Sevin 2003: 192.

⁵⁵ Vermaseren 1963: 13.

⁵⁶ Beckman 1999: 41-48.

⁵⁷ Lahe-Sazonov 2019: 6.

⁵⁸ Thieme 1960: 315.

⁵⁹ Schwertheim 1979.

Thieme: Mi-it-ra (Mithra), U-ru-ua-na (Varuna), İn-dar (İndra), Na-ša-a(t-ti-ia) (Nasatya)⁶⁰.

Oldenberg: Mi-it-ra / U-ru-w-na / İn-dar / Na-sa-at-ti-ia⁶¹.

Deménil: Mi-id-ra-aš-šil / u-ru-wa-na-as-ši-el⁶².

Beckman: Mithra-Tanrılar, Varuna-Tanrılar, İndra-Tanrı, Nasatya-Tanrılar⁶³.

Mithra'nın tarihte ilk kez Anadolu topraklarında kayıt altına alınması, bu tanrının Anadolu'yla geçmişe dönük binlerce yıllık ilişkisi olduğunu göstermektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde Mithra'yı sadece Pers ile özdeşleştirilen kaynaklardan takip edebiliyoruz⁶⁴. Bu yüzden araştırma çalışmaları metin üzerinden hareketle başlamış olup Anadolu es geçilerek devam etmiştir.

Anadolu'da ilkin kayıt altına geçmesine rağmen Anadolu Mithra hakkında pek fazla bilgi yoktur. Bu durum Anadolu Mithra'nın pasif olduğunu göstermemektedir. Tam tersine aktifliği, dönemin iki büyük medeniyeti olan Mitanniler ve Hititler arasındaki anlaşmaya tanıklık etmesinden anlaşılmaktadır. Daha önce Hitit tanrılarının Hurri kökenli olduğuna değinmiştik. Muhtemelen Mithra da Mitanni devletini kuran Hurri kökenli bir tanrı olarak anlaşmaya tanıklık etmiştir. Hititlerle ilgili yapılan kazı ve araştırmalarda Mithra ile ilgili başka bir belge ya da bulgunun olmadığını görmekteyiz. Fakat Mitannilere yönelik aralanmayan tarih perdesi, aydınlanmayan bir karanlık dönemin varlığını ortaya koymaktadır. Bu yüzden Anadolu Mithra hakkındaki bilgilerin kısıtlı olduğunu düşünüyoruz. Bu karanlık dönemin aydınlanmasının Mitanni uygarlığının tarihsel ve belgesel anlamda açığa çıkarılmasından geçtiğine inanmaktayız.

2.2. Hint Panteonunda Mithra

Geçmişten günümüze kadar yeryüzünde adı bilinen en eski tanrı olan Mithra⁶⁵ Hintlilerin kutsal metinleri olan Veda metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁰ Thieme 1960: 303.

⁶¹ Goldenberg 1983: 24.

⁶² Duménil 1988: 66.

⁶³ Beckman 1999: 47-53.

⁶⁴ Widengren 1978: 676.

⁶⁵ Yıldırım 2008: 522.

Hindulara göre; Vedalar, Upanişadlar ve Brahmanalar tamamen vahiy ürünüdürler. Bunun dışında kalan ürünler ise gelenek olarak kabul edilmektedir. Vahiylar arasında en önemlileri Vedalar'dır. Eski Ahid'in başlangıçtaki beş kitabı (Tevrat) Yahudilik inancı için ne ise Hinduizm için Vedalar da odur⁶⁶. Erken dönemlerden itibaren birçok tanrıya itaat eden Hintlilerin tanrı sınıfının büyük bir bölümü bu Vedalar'da adı geöen tanrılardan oluşmaktadır. Dört tane Veda'dan (Rig, Sama, Yacur, Ahtarva) meydana gelen Hint kutsal metinlerinde Mithra'nın adı sadece Rig-veda'da geömektedir⁶⁷. MÖ 1200'lerde yazıya aktarılan Rig-veda⁶⁸ en erken ortaya çıkan Veda iken en son ortaya çıkan ise Ahtarva-veda'dır⁶⁹. Rig-veda'da Varuna ile birlikte anılan Mithra, Brahmanların 33 tanrısından biri olarak öne çıkılmaktadır. Vermaseren'in aktardıkları göz önüne alınırsa Hinduizm'de önem sırasına göre; Varuna, İndra, Mithra şeklinde üçlü bir sıralama söz konusudur⁷⁰. Eski Hindistan'da birbirileriyle sürekli etkileşimde olan Varuna ile Mithra'nın farklı özellikleri bulunmaktadır. Mithra; düşünmeyi bilen, düzenli, sakin, açık, iyi niyetli ve dindar görünüőüyle güçlü bir tanrı konumundayken, Varuna tam aksine; karanlık, saldırgan yönü olan, şiddetli, korku salan ve savaşçı görünüőüyle diğer bir hükümdar tanrı konumundadır⁷¹. Veda felsefesinde aralarında net bir ayırım bulunan Mithra-Varuna çiftinin geceleri ve gündüzleri oluşturduğu düşünölmektedir. Güneşle ilişkili olan Mithra'nın gündüz Varuna'nın ise geceyle ilişkisi vardır⁷². Ayrıca renk ve yön kavramı da Mithra ve Varuna arasında zıtlık oluşturmaktadır. Sağ taraf Mithra'yı temsil ederken, sol taraf Varuna'yı temsil etmektedir. Canlılık arz eden parlak renkler Mithra'ya adanırken, siyah ve mat renkler Varuna'ya atfedilmektedir⁷³. Mithra ve Varuna Hindistan'da kâinat egemenliğini birlikte paylaşmaktadırlar. Mithra'nın görevleri Varuna'yı dışladığında, Mithra'nın yetersiz kaldığı görölmektedir. İnsanlar arasındaki husumeti sonlandıran, anlaşmaları kolaylaştıran, insanlar arasındaki taahhütleri koruyan Mithra'nın Hintli inanç kavramındaki yeri ile dini görevlerdeki aktifliği, tamamlayıcısı ve antitezi şeklinde

⁶⁶ Demirci 1991: 11.

⁶⁷ Demirci 1991: 12.

⁶⁸ Bilgin 1996: 170.

⁶⁹ Demirci 1991: 11-12.

⁷⁰ Vermaseren 1963: 17.

⁷¹ Eliade 2012: 237.

⁷² Dumézil 1988: 76.

⁷³ Uthrecht 1975: 42.

karşımıza çıkan Varuna'yla beraber anıldığında ortaya çıkmaktadır⁷⁴. Mithra ve Varuna çiftine Hindistan'dan önce ilk kez ortaya çıktığı Anadolu'da rastlanmaktadır. Burada çifte, ek olarak diğer aryan tanrılar İndra ve Nasatyalar (iki aşvin⁷⁵) eşlik emiştir⁷⁶.

Her şeyi bilen ve gören, göğün gözü olan Mithra'nın Veda'lardaki en önemli görevlerinden biri tanrıyla insanların arasını bulmaktır⁷⁷. Bu tanrıya birkaç yerde Aditya⁷⁸ diye hitap edilirken bir yerde ise Büyük Aditya şeklinde hitap edilmektedir. Adaletli ve güçlü hükümdar olarak doğan Mithra, yasalarına uyan herkesi merhamet ve iyilikle kutsamayı taahhüt etmektedir. O, insanlığın koruyucusudur, merhametlidir. İyilik ve lütuf sahibidir. Kudreti gökyüzünü aşan, şanlı, ihtişam sahibi, en şerefli tanrıdır⁷⁹.

2.3. İrani Toplumlarda Mithra

Eski Aryan kültürü ve felsefesinde tabiatın değişmez kuralları Gök tanrı tarafından tasarlanmıştır. Başta tanrı olarak kabul gören Gök tanrısı, mutlak yaratıcı sıfatıyla her şeyi yaratan tanrıdır. Bu inanişaya göre yaratılan her canlı ve nesne O'nun içinde yer almaktadır. Bu tanrı Aryan panteonunda en bilge olan tanrıdır. Güneş, Ay ve ışık saçan diğer gök cisimleri onun gözleri olarak kabul edilir. O, her şeyi gören ve bilendir. Bu Gök tanrı Ahura Mazda'dır⁸⁰. Tanrı Mithra ise Zerdüştlük başlamadan İran'a girmiş ve burada en önemli tanrı Ahura Mazda'yla birlikte ışık tanrısı olarak kendine yer bulmuştur⁸¹. MÖ 900 yılında İran'a giren tanrı Mithra, MÖ 6. yüzyılda Mazdaizm ya da Zerdüştlük olarak şekillenen dinin sınırlamalarına boyun eğerek bir süre gizli tapınım görmüştür⁸². Mithra'nın Hindistan'da olduğu gibi İran toplumlarında da ışık ve doğrulukla ilişkili olduğu ve her şeyi aydınlık içerisinde görüp, insanları eşit bir şekilde yargıladığına inanılmaktadır. Ancak monoteizmi vurgulayan Zerdüş't ortaya çıkınca Mithra'yı ve diğer pagan tanrıları reddetmiştir. Dolayısıyla Zerdüş't döneminde

⁷⁴ Eliade 2012: 247.

⁷⁵ Hint Astrolojisinde akşam gökyüzünde görülen ilk yıldız verilen addır.

⁷⁶ Campbell 2015: 126.

⁷⁷ Demirci 1991: 62.

⁷⁸ Sankritçede güneş anlamına gelen isim. Günümüzde Hindistan'da erkek ismi olarak kullanılmaktadır.

⁷⁹ Kızıl 2013: 28-29.

⁸⁰ Bilgin 1996: 14.

⁸¹ Graves 1959: 312.

⁸² İznik 1999: 17.

Mithra'nın önemi azalmıştır. Savaşçı özelliği olan pagan Mithra'yı Zerdüş'tün kabul etmediğinin en önemli kanıtı dinsel metinlerde karşımıza çıkmaktadır, Avesta olarak adlandırılan bu dinsel metinlerde, Zerdüş'te ait tek bölüm olan Gathalar'da Mithra'nın isminin bulunmaması durumu izah etmektedir. Ancak her ne kadar Zerdüş döneminde Mithra ortadan kayboldu gibi görünse de, halk arasında Mithra'ya olan İnanç varlığını sürdürmüş, din adamı sınıfını oluşturan Medli Magi Rahipleri sayesinde Mithraizm yayılmış ve bu tanrıya olan inanç devam etmiştir⁸³. İran sınırlarında Mithraizm üç evreye bölünmüştür diyebiliriz; Zerdüş öncesi yüce olan, Zerdüş dönemi pasif olan ve Zerdüş sonrası tamamen aktif olan Mithraizm⁸⁴. Zerdüş öncesi Mithra-Ahura şeklinde çift olarak tapınım görmüştür tıpkı Hintlilerdeki Mitra-Varuna çifti gibi.

Zerdüş döneminde etkisi azalan Mithra, Zerdüş'ten sonraki dönemde bir Yazata konumunda ön plana çıkmıştır. Avesta dilinde büyük tanrı Ahura Mazda'nın iradesini oldukça detaylı bir şekilde yerine getiren bir takım küçük ruhlar ya da tanrılara Yazata denilmektedir. Kimi yerlerde Yazata melek anlamına da gelmektedir. Avesta'da saygıdeğer anlamına gelen bu sıfat övgüye ya da onore edilmeye layık gösterilen kutsal varlık kabul edilmektedir. Yazatalar; cinsiyet rollerini içeren tabiatın somut objelerinin yanında soyut fikirlerle birlikte erdemi temsil eden, insan kılığına girmiş varlıklardır⁸⁵. Yazatalara adanan övgü dolu ilahlilere Yeşt adı verilmektedir. Zerdüş sonrası dönemde tanrı Mithra'nın kazandığı özellikler de Avesta'da yer alan Yeşt bölümünde aktarılmaktadır. Burada Mithra'nın Ahura Mazda aracılığıyla yaratıldığı, on bin kulağının ve on bin gözünün olduğu övgüyle anlatılmaktadır⁸⁶. Ona ithafen şu cümleler Avesta'da geçmektedir; karanlığı yaran ışık kâinata mutluluğun artmasını sağlar, böylece yaşam yenilenir. Işığı takip eden ısı, tabiata bereket sunar. Işık ve ısının tanrısı toprağı verimli hale getirir. O büyük ve geniş otlakların efendisidir⁸⁷. Zerdüş Dönemi Gathalar'ında⁸⁸ adı bir kez dahi geçmeyen tanrının bu dönemde Ahura Mazda tarafından yaratıldığı söylene de bu pek doğru karşılanmamaktadır. Çünkü Ahura, Zerdüşlüğün revaçta olduğu evrede Mithra'nın özelliklerini kendi bünyesinde barındırmıştır, onu yaratmamıştır.

⁸³ Kızıl 2013: 32.

⁸⁴ Alıcı 2012: 138-139.

⁸⁵ Omerxali 2014: 13.

⁸⁶ Akşit 2019: 39-40.

⁸⁷ Omerxali 2014: 403-404.

⁸⁸ Zerdüş'te dayandırılan dini metinler, ilahiler.

Zerdüşt sonrası Avesta metinlerinde Mithra-Ahura birlikte anılmaya başlamış olup Avesta’da iki ilaha da sonsuz gücü olan kutsal ve yüce sıfatlarıyla tapılmıştır⁸⁹. Ancak daha sonraki dönemlerde Ahura Mazda’nın etkisi azalmış Yazata olan Mithra artık en kıdemli tanrı haline gelmiştir.

Roma’da kült olan Mithraizm ile İran’da din olan Mithraizm arasındaki farkların en önemlisi “Boğa Öldürme” (Tauroktoni) sahnesidir. Roma dönemi Mithra tapınaklarında Tauroktoni sahnesi temel ikonografiyi oluşturmaktadır. Bu ikonografinin İran’da var olmaması; Herodot’un Perslerde tapınak ve benzeri sembolik nesnelerin var olmadığıyla açıklanmak istense de bu durumun doğruluğu tartışılır ve İran’da günümüzde dahi Mithra tapınakları söz konusudur. Ancak ikonografik açıdan zayıf olduğu için Mithraizm ile ilgili görsellere rastlanmamıştır. Ya da var olan görseller tahrip edilmiştir.

İran topraklarında insanları dağa ve kayaya çeken dini bir sebep vardır. Mithra’nın bir kayadan doğması; dağlara ve kayalara bir kutsallık yüklemiştir. Bu nedenle kayalık ve dağlık kesimler ibadet yeri olarak kullanılmıştır. Bu din devlet dini olarak kullanılmadığından dolayı tapınaklarda legal olarak faaliyet gösterememiştir. İran’da da belli aralıklarla gizli bir şekilde kendini yaşatmıştır. Bu sebeple Marageh’deki Mehr tapınağı ve Lorestan’daki Cogan mağarası Mithra’ya ibadet etmek için bir tapınak işlevi görse de; Roma mithraeumlarındaki dinsel olguları bünyesinde barındırmamaktadır⁹⁰.

2.4. Babiller’de (Kaldeliler’de) Mithra

Magi Rahiplerinin çoğu kış mevsiminde Babil’de ikamet etmektedir. Kaldeliler’in derin teoloji bilgisi Magiler aracılığıyla ilkel Zerdüşt inancını şekillendirmiştir. Bu durum zamanla kitleler tarafından benimsenip kutsal değer olarak kabul görmüştür. Babil’de gelişkin olan yıldız tapınımı Mithra’nın tabiatına uyum sağlamış ve böylece Mithra’nın astrolojiyle olan bağlantısı da araştırmacılar tarafından bu şekilde savunulmuştur⁹¹. Araştırmacılar arasındaki genel kanılardan biri de

⁸⁹ Taraporewala 2011: 187.

⁹⁰ Alijabbari 2017: 1030-1042.

⁹¹ Cumont 1956-a: 10.

Mithra'nın İran üzerinden komşu ülke Babil'e girdiği ve Keldaniler'den etkilenerek yeni özellikler kazandığıdır. Medli Magi Rahipleri aracılığıyla İran dışına çıkan Mithra'nın Keldanilerin astroloji bilgisiyle tanıştığı ve bu özelliğin yeni kazanılmış olduğu yaygın düşünceler arasındadır⁹². Babil'de şekillenen Mithra'ya bakıldığında Anadolu Mithra'sıyla farklı özellikler taşıdığı görülmektedir. Babil'deki edinimler göz önünde bulunduğu Roma Mithra'sıyla astrolojik olarak benzerlik görüldüğü düşünülmektedir⁹³. Araştırmacılara göre Mithraizm Babil üzerinden edindiği astroloji bilgileriyle beraber Anadolu'ya üçüncü kez geçmiştir.

İlki, Hitit ve Mitanni anlaşmasıyla, ikincisi ise Akhamenidler döneminde⁹⁴ (MÖ 550- 330) gerçekleşen bu geçişlerin sonucunda, Mithraizm'in evrim geçirdiği ve bu evrimin sonraki dönemlerde batıyı yani Roma'yı da etkilediği düşünülmektedir. Magi Rahipleri'nin misyoner faaliyetleriyle bu inanışın sürekli bir evrimden geçtiği araştırmacılar arasında genel kanı olarak kabul görse de, kronolojik sıralama göz önüne alındığında bu durumun ne kadar doğru olduğu tartışmaya açık izlenim göstermektedir.

2.4.1. Misyoner Magi Rahipleri

Magi Rahipleri hakkında ilk bilgilere Herodot aracılığıyla ulaşmaktayız. Yazara göre; Magiler, Medleri oluşturan sınıflardan bir tanesiydi. Medler; Paretakenler, Arizantlar, Buslar, Struchatlar, Magiler ve Budiler olarak çeşitli boylardan oluşmaktaydı⁹⁵. Dini bir sınıf olan Magilerin inanç sistemlerini ele alan araştırmacılar bu sistemlerle ilgili farklı görüşler ortaya atmaktadırlar. Bazıları onların Zerdüş taraftarı olduğunu savunurken, bazıları ise onların Zerdüşti olmadıklarını ve Zerdüşlük dinini değiştirdiklerini iddia etmektedirler. Gezgini bir kültüre sahip olan Magilerin MÖ 5. yüzyılda Mezopotamya ve Mısır'da faaliyet gösterdikleri söylenmektedir⁹⁶. İncil'e göre Mithraizm'in misyonerleri olan Magiler İsa peygamberin doğumu esnasında Betlehem'e (Batı Şeria) giderek Mesih'in doğacağına yönelik kehanette bulunmuşlardır. Avesta metinlerinde "Soaşıyant İnecek" kelimeleri yer almaktadır. Bunun farkında olan

⁹² Bkz. H.S. Jones, "Mithras", Encyclopedia of Religion and Ethics, VIII, 752-759. Detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

⁹³ İnan 2017: 7.

⁹⁴ Kızıl 2013: 120-121.

⁹⁵ Herodotos: 1991: 49.

⁹⁶ Kızıl 2013: 116.

Hıristiyan yazarlar incek olan Soaşyant ya da doğacak peygamberin İsa peygamber olduğunu ortaya atmaktadırlar. Hatta Mithra ve İsa peygamber bunlar tarafından çoğu zaman karıştırılmıştır. Roma’da ele geçen bir yazıtta da “Hail Soaşyant” (Soaşyant’a selam) bu durum için iyi bir örnektir⁹⁷.

2.5. Roma Sınırları İçinde Gizem Kültüne Dönüşen Mithra

Roma ve Yunan sınırlarında tanrı Mithra ‘s’ takısı olarak Mithras şeklinde adlandırılır. Bu yüzden biz de tanrı Mithra’yı Roma’yla ilişkili anlattığımızda Roma’daki ismiyle hitap ederek çalışmaya devam edeceğiz.

Mithras, Aryan toplumları içinde ortaya çıktığı andan MS 4. yüzyılda Hıristiyanlığa yenildiği döneme kadar daima; güneş, dostluk, anlaşma, adalet ve savaş gibi sıfatları bünyesinde barındıran bir tanrı olarak dikkat çekmiştir. Kökenini aldığı Anadolu’da ve köken arayışlarının devam ettiği Hindistan ile İran dinlerinde yazılı bilgiler barındıran bu tanrı, bir külte dönüştüğü Roma’da ve Avrupa’da bizlere yazıdan çok arkeolojik bulgu üzerinden bilgi aktarmaktadır⁹⁸. Mithras inancı birçok coğrafyada hüküm sürmüş ve kabul görmüştür. Hızla yayılan bu inanç; Çin, Türki devletler ve Moğol toprakları dışında neredeyse eski dünyanın tamamında yayılmıştı. Yukarıda saydığımız uygarlıklarda o dönemde Zerdüştlükten etkilenen Maniheizm hüküm sürmektedir⁹⁹. Bu coğrafyalara girmeyen Mithras inancı Roma ile neredeyse batı dünyasının her yerine girmiştir. Irach J. Taraporewala’a göre Roma’nın eski dini; akılcıl, ciddiyeti seven, ağırbaşlı bir dindi ki bu inanç halk sınıfına değil daha çok kendini beğenmiş ihtiyar Roma aristokratlarına hitap etmektedir. Bu olumsuz durumdan dolayı Roma’nın herhangi bir nesne ya da bir heykel üzerinden gerçekleşen tanrıya ulaşma yolu, yani benimsemiş olduğu din, halkı cezbetmekten uzaktı. Halk sınıfına hitap eden Mithraizm ise Roma’ya girer girmez alt tabaka kesimlerin tümünü etkilemiştir¹⁰⁰. Bu kültürün taraftarlarının daha çok Romalı askerler, ticaretle uğraşan kişiler ile köleler olduğu ve kültürün hızla yayılmasında da bu grupların etkili olduğu

⁹⁷ Bilgin 1996: 113.

⁹⁸ İnan 2017: 10-11.

⁹⁹ Bilgin 1996: 115-116.

¹⁰⁰ Taraporewala 2002: 194-195.

düşünülmektedir¹⁰¹. Mithraizm'in Roma'da ortaya çıkışını ve diğer inançlarla gösterdiği etkileşimi saptamak; Anadolu, İran, Hint ve Mezopotamya Mithraizm'ini saptamaktan daha kolaydır. Çünkü bu dönemdeki Mithraizm daha somut delillerle kendini göstermektedir. Mithraizm'in Roma'da ortaya çıkması, belli aralıklarla gelişen savaşlar aracılığıyla ortaya çıkmıştır. Plutarkhos'a (MS 46-120) göre Roma'nın Mithraizm'le tanışması Kilikya'nın Pompeus tarafından MÖ 63 yılında ele geçirilmesiyle gerçekleşmiştir. Mithras ayinlerinin Kilikyalı korsanlar tarafından sahiplendiğini aktaran Plutarkhos, Akdeniz'e hükmeden ve terör estiren bu korsanların destek aldığı gücün Mithras olduğunu aktarmaktadır. Yazara göre, kendilerini tanrının yenilmez askerleri olarak tanıtan bu korsanlar Roma'ya yenilmiş ve bunların dinleri de Roma'ya ganimet gibi geçmiştir.¹⁰². M.J. Vermaseren¹⁰³ Kilikya'nın başkenti olan Tarsus'ta Mithras'a tapınıldığını ve bu kanıya varma sebebinin III. Gordianus dönemine ait sikkelerdeki boğa öldürme sahnesinden kaynaklandığını ifade etmektedir (Res. 1)¹⁰⁴. Ayrıca Kilikya Anazarva'da ele geçen bir yazıtta Mithra'ya tapınıldığına dair esaslı imgeler tespit edilmiştir. Yazıtta Anazarva'nın onurlandırıldığı görülür. Bu onurlandırmanın "Zeus-Helios / Mithra'nın babası" şeklinde Marcus Aurelius adında bir rahip tarafından yapıldığı düşünülmektedir¹⁰⁵. Kilikyalı korsanların Mithraizm'i Magiler tarafından öğrendiği yaygın inanıştır. Marcus Aurelius adındaki rahip bir Magi rahibi de olabilir. Bu durumun doğruluğu tartışmaya açıktır. Fakat Mithraizm'in Kilikyalı korsanlar tarafından Roma'ya yayıldığı genel kanı olarak kabul görmektedir. Erkeklerle hitap eden bu kültün, metinleri var olmadığından dolayı inanç ve prensipleri hakkında çok fazla bilgiye sahip değiliz. Literatürde kült ile ilgili var olan bilgiler de Mithras mabetlerinde ele geçen heykel, rölyef vb. nesnelere yorumlanmasıyla meydana gelmiştir¹⁰⁶.

Mithras Roma sınırlarında savaşçı bir tanrı olarak tapınım görmüş ve Romalı askerler tarafından ilgiyle önemli bir yerde tutulmuştur. Roma kartalı yücelsin diye bedenini feda etmeye hazır olan askerlerin koruyucu tanrısı olarak ön plana çıkmıştır. Valerius Maximianus adındaki komutan Mithras'a bağlılığını göstermek için Dacia'nın

¹⁰¹ Dürüşken 2000: 147.

¹⁰² Kızıl 2013: 129.

¹⁰³ Bkz. M. J. Vermaseren, Mithras The Secret God, 1963.

¹⁰⁴ Keleş 2008: 222.

¹⁰⁵ Bilgin 1996: 113.

¹⁰⁶ Aydın 2003: 195.

Julia Alba bölgesinde Apullum Mithraeum'da bir adak adamıştır¹⁰⁷. Birçok imparator da Mithras'ı savunmuş ve kültün gelişiminde katkıda bulunmuştur. Bizans döneminde MS 325 yılında İmparator Constantine'nin verdiği kararlarla Hıristiyanlık kabul edilmiştir. Bu tarihten sonra Hıristiyanlığın kazma ve baltaları Mithras tapınaklarını hedef almıştır. Böylelikle ne kadar rölyef, tasvir ve tablet varsa tamamı yok edilmek istenmiştir¹⁰⁸. İmparator Constantine, herhangi bir tarihsel bulguya dayanmadan ve kimsenin fikrini almadan 25 Aralık'ı İsa'nın doğum günü olarak belirlemiştir. Bu doğumla ilgili tarihsel bulgular olmasa da kabul edilen tarih bu olmuştur. Ancak bu tarih iki yüzyıldan bu yana Roma ve Yunan dünyasında festival şeklinde kutlanan Mithras'ın doğumu ve güneş takviminin başlangıç tarihi olarak bilinmekteydi¹⁰⁹. Constantine'nin tüm bu tutumu kültü derinden olumsuz etkilemiştir. Fakat Mithraizm tamamen yok olmamıştır. İmparator Iulianus (MS 330-363) döneminde tekrar ortaya çıkmıştır. Hatta Iulianus en Mithraist imparator olarak tarihe geçmiştir. Hristiyan olarak doğan ve ülke yönetimine de Hristiyan olarak başlayan Iulianus din değiştirip kendini inançlı bir mithraist şeklinde tanıtmıştır. O Mithraizm'i savunan son imparator olarak da bilinmektedir. "Güneşe İlahiler" adlı dini yazılarında, "*Mithra güneştir ve O, Apollon, Phäton, Hyperion ile Prometheus ile aynı yüce varlıktır. Diğer tanrılar onun yardımcılarıdır.*" şeklinde bilgiler aktarmaktadır¹¹⁰. Ahlaki değerlerini Mithras'dan alan Iulianus, halka iyi davranmış ve tanrılara karşı dini vazifesini yerine getirmiştir. Bu inancın zaferi için elinden geleni yapmış olup, Sasaniler'e yaptığı sefer sırasında ok ile yaralanıp ölmüştür. Bu ölümle birlikte batı Mithraizm'i yerini tamamen Hristiyanlığa bırakmıştır¹¹¹. Fransız araştırmacı Ernest Renan Mithraizm için şu cümleleri kullanmaktadır: Hristiyanlık, ortaya çıktığı dönemlerde ölümle sonuçlanan bir hastalık ile engellenebilseydi eğer dünya bugün tamamen mithraist olurdu¹¹². Renan'ın bu sözleri Mithraizm'in Hristiyanlıktan önce ne denli taraftara sahip olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁷ Bilgin 1996: 114.

¹⁰⁸ Baker 1930: 86.

¹⁰⁹ Akalın 2009: 6.

¹¹⁰ Bilgin 1996: 115.

¹¹¹ A.g.y. 1996: 115.

¹¹² Renan 1982: 579.

2.5.1. Mithraizm'in tapınak ikonografisi ve mitolojisi

Mithraizm'le ilişkili olarak en çok ilgi çeken sahne boğanın öldürülmesidir (Tauroktoni). Boğaya hamlede bulunan tanrı Mithras'ın yer aldığı bu sahnede verimlilik miti ve ona eşlik eden ritüeller betimlenmektedir (Res. 2). Toprağa dökülen boğanın kanı bereket yüklü olup, başağı yaratan hayat gücüdür. Bu sahne yaratılış hikayesi olarak kabul edilmektedir. Bu inanca göre yaşadığımız dünyanın sonu yaklaştığında başka bir boğa kurban edilerek, boğanın kanından yeni bir hayat inşa edilecektir¹¹³. Dünya ile gökyüzü arasında elçilik yapan Mithras kült merkezinde; ölümle sonuçlanan ruhun, yedi gezegenden geçmesiyle sonsuzluğa geri dönmenin astral zeminini hazırlamaktadır. Kült merkezindeki ritüellerin gizli olması da bu inanç hakkında bilgi edinmemizi engelleyen başka bir nedendir. Bu sebeplerden dolayı Mithraizm hakkındaki bilgileri, ya onun düşmanlarından (Hıristiyan din adamları) ya da güvenilir olmayan tanıklardan sağlamaktayız¹¹⁴.

Bilinmeyen ve oldukça gizli olan Mithras ayinleri, genelde onu destekleyen tarikatlar aracılığıyla yapılmaktadır. Doğal mağaralardan oluşan ya da yer altına inşa edilen bu tapınaklara Mithraeum adı verilmektedir (Res. 3). Bu ibadet alanlarına giriş yedi basamaklı bir merdiven ile gerçekleşmekteydi. İnanişe göre bu yedi basamaklı merdiven, göğün yedi katmanını simgelemek amacıyla yapılmıştır. Bu tapınakların iç bölümü gökyüzünü andıran tonozlu bir oturma odasından meydana gelmektedir. İki tarafında da oturma koltukları bulunan odanın duvarlarında; süsler, kabartmalar ve sembolik anlamlar yer almaktadır. (Res. 4). Tapınaklardaki "Tauroktoni" sahnesi en önemli ikonografik sahnedir¹¹⁵. Bu sahne bir nevi canlandırma değildir. Diğer gizem tapılarında olduğu gibi Mithraizm'de de temel ayinler için bir başlangıç söz konusudur. Bu ayin tanrının boğayı tekrar tekrar öldürmesidir. Aryani inançlara göre bir kaya kovuğundan doğan Mithras, boğayla boğuştuğundan sonra onu öldürmüştür. Kayadan doğuş da "Tauroktoni" sahnesi gibi önemli bir ikonografidir. Anlatılara göre Mithras bir bebek olarak değil genç bir birey olarak doğmuş ve güçlü bir şekilde kollarıyla boğanın boynuzlarından tutmuştur¹¹⁶. Boğayı boynuzlarından tuttuğu sırada boğanın otladığı söylenmektedir. Vahşi bir şekilde koşan boğa, sırtına çıkan tanrı Mithras'ı atmaya

¹¹³ Davies 1959: 122.

¹¹⁴ Aydın 2003: 195.

¹¹⁵ Chapman-Rietschi 1997: 133.

¹¹⁶ Kızıl 2013: 132.

çalışsa da kurtulamamıştır. Boğa yere çökene kadar Mithras ona baskı uygulamış sonra arka bacaklarından kavrayıp, omuz seviyesine kaldırarak boğayı baş aşağıda olacak şekilde mağaraya götürmüştür. Mağarada Sol İnvictus (güneş) tarafından gönderilen bir kuzgun, kurban vaktinin geldiğini kurtarıcı tanrıya iletmiştir. Tasvirlerde tanrı, boğanın burun deliklerine elini sokup kavradıktan sonra kurbanın böğrüne bıçağı saplamaktadır (Res. 5)¹¹⁷. Tapınak kabartmalarına konu olan Mithraizm'in ikonografilerinden biri de; ok ile vurulan kayanın ikiye ayrılması ve oluşan yarıktan mucizevi bir suyun akmasıdır. Bu gibi kabartmalarda, tanrı elinde ok ve yay ile kayayı vurma pozisyonundayken, çevresinde ise birkaç tane susuz kalmış insan, kayanın vurulmasını ve suyun akmasını beklemektedir (Res. 6)¹¹⁸. Tapınak kabartmaları ve sikkelerde sıklıkla işlenen bir başka konu, ormanlık alanda ata binmiş bir şekilde avcılık yapan Mithras betimidir (Res. 7). Mithras'a bazen bu av sahnesinde bir yılan ile bir aslan eşlik etmektedir. Yılan ile aslan, ateş ve yeryüzünü temsil etmektedir. Güneş tanrı olarak verilen Mithras ise evrenin hâkimi olarak öne çıkmaktadır¹¹⁹.

2.5.2. Roma döneminde ortaya çıkan mithraeumların genel özellikleri

Müritlerin kült ayinlerini gizli tuttuğu ve külte kabul edilebilmek için bir inisiyasyon törenine katılmalarının şart olduğu bilinmektedir. Yüz kişilik mağara vb. yerlerde ayinler yapıldığı düşünülmektedir. Bazen mağaradan bağımsız fakat sırf bu amaca uygun mithraeumlar da inşa edilmekteydi. Bu mithraeumlar genellikle 10-12 m uzunluğunda olup 4-6 m genişliğindeydi. Bu yapılara giriş ise kısa kenarların birinden yapılmaktaydı. Kline tarzında oturma sedirleri, her iki uzun kenarda karşılıklı birbirine bakmaktaydı. Bu klinelerin oluşturduğu dar koridor sonunda, girişi cepheden gören uçta Mithras'ın boğayı öldürme tasviri yer almaktaydı. Bu gibi yapılarda doğal bir mağara görünümü oluşturulmak istendiği için tapınağın tavanı tonozlu yapılmıştır. Tavan, güneş ışınları içeri girsin diye bazen delikler halinde açık bırakılmıştır¹²⁰. Müritlerin ibadet öncesi arınmaları için tapınak girişlerinde küçük su kaynakları yer almaktadır¹²¹. Tapınakların girişinde bir pronaos yer almakta olup burada apporatorium adı verilen

¹¹⁷ Campbell 2003-b: 240

¹¹⁸ Grant 1957: 82.

¹¹⁹ Akalın 2009: 9.

¹²⁰ <https://brewminate.com/the-ostia-mithraea-an-introduction-to-the-cult-of-mithras-and-tour-of-the-ostian-shrines/> (12.02.2020).

¹²¹ Nock 1975: 428.

kült aksesuarlarının saklandığı düşünülmektedir¹²². Ayrıca mağara tavanı genellikle yıldızlar ve gök cisimleriyle dekore edilmektedir¹²³. Bu dekor ile tapınağa kâinat algısı aşılacak istenmiştir¹²⁴. Kült ile özdeşleşen Tauroktoni ayini boğayı kesme olayının tekrarı olarak kendine yer bulmaktadır. Bu ayin eşliğinde tapınak, Mithras'ın yaşamını hatırlamak ve kozmosu temsil etmek için tasarlanmıştır¹²⁵. Bu tapınaklar karanlık olup pencerelerden yoksundurlar. Tapınakların karanlık tutulmasındaki amaç, güneşin ve ışığın önemini vurgulamaktır.¹²⁶ Genel tema ve ikonografi dışında bazı mithraeumlarda şaşırtıcı semboller kullanılmıştır. Bilim insanları bu sembollerin yerel sanatçılar tarafından yapıldığını ve bu sanatçıların bu sembollerin anlamını bilmediğini aktarmaktadırlar. Ontolojik, psikolojik, metafizik ve astronomiye yönelik anlamlar barındıran bu semboller henüz net bir çözüme ulaşamamıştır¹²⁷.

2.5.3. Mithraizm'de İnisiasyon aşamaları

Kült olarak Mithras tapınıminde, insanların kurtuluşa erişmeleri için çeşitli inisiyasyon evrelerinden geçmeleri gerektiğini söylemiştik daha önce. Ruhun göğe yükselişinde birer basamak olan bu evreler yedi gezegenle özdeşleşerek yedi aşamayı temsil etmektedir¹²⁸. Bu aşamalar sırasıyla aşağıda belirtilmektedir.

Gezegen	Sınıf
-Merkür	-Corax (kuzgun)
-Venüs	-Nymphus (damat)
-Mars	-Miles (asker)
-Jüpiter	-Leo (aslan)
-Luna	-Perses (persli)
-Sol	-Heliodromus (güneşin habercisi)
-Satürn	-Pater (baba)

¹²² Vermaseren 1963: 38.

¹²³ A.g.y. 1963: 37.

¹²⁴ Gordon 1976: 130.

¹²⁵ Campbell 2003-b: 244.

¹²⁶ Vermaseren 1963: 38.

¹²⁷ Goldwin 1981: 98.

¹²⁸ Aydın 2003: 195.

Bu aşamaların çoğu askeri özellikli olarak öne çıkmaktadır¹²⁹. Belli aralıklarla ayinlere uygun elbiseler ve maskeler kıdemi belirleyecek şekilde giyilerek bazı hayvan veya kuşların hareketleri taklit edilmektedir. Bu kültün inancına göre ilk üç evre gerçek sırra ermek için yapılan hazırlık evreleridir¹³⁰. Bu külte tamamen girecek kişi yedi evreyi geçip kılıç ile parçalanmış bir çelengi alıp başına koyarak olumlu sonuca ulaşmaktadır. Bu gibi inisiyasyon aşamalarından sonra “Mithras benim tacım” cümlesi söylenerek çelenk omuza dayanır ve beraberinde kızgın bir demirle müridin alını mühürlenirdi¹³¹. Ayrıca kült içinde suya batırma olayı (vaftiz), ateş ile yapılan imtihan, ölme ve doğma draması, ekmek ile şarap ritleri olduğu gibi ekstra cesaret gerektiren (uçurumdan atlamak) özel ritler de vardır¹³².

Liturjik olarak Mithras inancı hakkında bilgi edindiğimiz görüngülerden biri Paris Papirüsü'dür. Litürjinin yanında sihir ve büyücülükle ilgili verilerin olduğu bu belgenin Mithraizm'i ilgilendiren 475. ile 834. satırlarında; insan ruhunun yaratıcıya ulaşmasında astroloji ve büyünün kullanıldığına yönelik bilgiler aktarılmaktadır¹³³. Büyük bir bölümü eksik ya da kayıp olan bu belgenin Mithras sırlarının açıklanmasını kısıtlamakta olduğu düşünülmektedir¹³⁴.

2.5.4. Bu kültü diğer kültlerden ayıran özellikler

Bu kültü diğer gizem kültlerinden ayıran en belirgin özellik, hiçbir dinsel ayinin halka açık yapılmamasıydı. Roma'da tamamen bir gizem kültü olarak karşımıza çıkmakta olan Mithraizm yalnızca kabul edilenlere açık bilgiler barındırmaktadır. Diğer gizem tapınımındaki üyeler başka kültün gizemine de katılabilirler ancak bu kült daha önce başka gizem kültüne katılan bireyleri kabul etmemektedir. Roma'da canlılığını koruması için tıpkı diğer gizem kültlerinin katılanları gibi bu kültün de katılanları dualarında, Romanın bekasını destekleyici sözler söyleyip, Romalılığı

¹²⁹ <https://brewminate.com/the-ostia-mithraea-an-introduction-to-the-cult-of-mithras-and-tour-of-the-ostian-shrines/> (12.02.2020).

¹³⁰ Davies 1959: 123.

¹³¹ Aydın 2003: 195.

¹³² Angus 2016: 109.

¹³³ Cumont 1960: 106.

¹³⁴ Cumont 1956-b: 217.

kutsamak adına tanrıya yakarmak zorundaydılar¹³⁵. Mithras'ı yalnızca bu kültün müritleri onurlandırabilirdi.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Roma'da inancın sürekliliği için dinsel hizmetin de Roma'ya yönelik olması gerekmektedir. Bu durumun, üyelerinin çoğu asker olan külte uygulanması ve tanrı Mithras'ın savaşçı kimliğinin olması devlet bekası için aşılana Roma milliyetçiliğinin göstergesidir. Roma'nın bu kültü kontrol edilebilir bir kitleye sahip olmak için kabul ettiği ve yaşlı aristokratların bu dini benimsemediklerini akılcıl ve ciddiyet gerektiren bir ideolojiye sahip olduğunu düşünmekteyiz.

¹³⁵ Dürüşken 2000: 155.

3. DOLICHE I - II VE ZERZEVAN KALESİ MİTHRAEUMLARI

Bu başlık altında varlığı tapınak kriterlerine uyan ve tapınak olduğu kabul edilen alanlar ele alınacaktır. Anadolu’da mithraeum olduğu düşünülen birçok alan vardır ama tapınak kriterlerine uyan sadece iki alan tespit edilmiştir. Tespit edilen iki alan da Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yer almaktadır. Antik Roma Coğrafyası’nın doğu sınırı olarak kabul edilen bu bölgede mithraeumların olması, buraya kurulan garnizon kentler ile açıklanmaktadır. Çünkü, Mithraizm Roma’da daha çok asker inancı olarak ön plana çıkmaktadır. Bu yüzden Roma’nın Perslerle olan savaşlarında, bu doğu sınırına kurulan garnizonların kullanıldığı düşünülmektedir. Bu askeri yerleşim yerlerinde ibadet için mithraeumlar inşa edilmiştir. İnşa edilen ve açığa çıkarılan bu mithraeumlardan biri Gaziantep’te bulunan iki odalı Doliche Mithraeumu’dur diğeri ise Diyarbakır’da bulunan Zerzevan Kalesi Mithraeumu’dur. Kazısı devam etmekte olan Zerzevan Kalesi Mithraeumu ile ilgili bilgiler kazı başkanının erişime açtığı bilgilerle sınırlı olduğu için analiz yoğunluğunu daha çok Doliche üzerinden yürütmeye çalışacağız. Çalışmamızda Doliche’yi Kommagene sınırları içinde Zerzevan Kalesi’ni ise Amida Havzası içinde değerlendirmeye alacağız.

3.1. Kommagene Bölgesi

Asur yazıtlarındaki Kummuha’un bir versiyonu olan Kommagene adı, genel bir kanı olarak Toros Dağları İle Fırat Nehri arasında kalan antik bir bölgedir. Günümüzde ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin bir kısmını kapsayan bereketli toprakların bulunduğu yerde konumlanmaktadır. Kummuha ya da Kummuha, bölgenin başkenti olan Samosata’nın (Samsat) özgün ismidir. Geç Hitit Dönemi’nde şehir, bölgeye adını vererek daha geniş bir alanı kapsayan krallık haline gelmiştir. MÖ 8. yüzyılda Asurluların son verdiği krallık 500 yıl sonra Hellenistik Dönem’de tekrar siyasi bir güç olarak ortaya çıkmıştır. MS 72 yılında Roma’nın vasalı olarak varlığını sürdüren krallık MS 3. yüzyılda yeni kurulan ve adı Euphratesia olan siyasi oluşumun içinde erimiştir¹³⁶.

¹³⁶ Blömer-Winter 2011: 1.

3.1.1. Doliche Dülükbaba Tepesi

Bugün Dülük olarak adlandırılan Doliche yerleşim yeri günümüzde Nizip Irmağı'na karışan küçük akarsuların oluşturduğu ova kenarında, Keber Tepe adı verilen yükseltide konumlanmaktadır (Har. 1). Kommagene Bölgesinin güneyine düşen kent, Gaziantep'in 10 km kuzeybatısında kalmaktadır (Har. 2)¹³⁷. Doliche antik yerleşim yeri Türkiye sınırları içindeki en önemli Paleolitik dönem yerleşmelerinden biridir. Kentin yeniden kuruluşu ise Hellenistik dönem olarak tahmin edilmektedir. Tunç çağıyla birlikte farklı kültürleri barındıran bu alan son olarak Roma kültürünü barındırmış olup, değişik kültürlerin buluşma noktası konumuna gelmiştir¹³⁸. Dülük Baba Tepesi olarak da bahsi geçen Doliche Güneydoğu Anadolu'da dinsel aktivitelerin MÖ I. bin yıldan Geç Antik Döneme kadar devam eden nadir yerlerden birisidir. Roma İmparatorluğunun zengin katmanlarından hareketle sadece Roma tanrılarında herhangi birinin geçmişini sunmamaktadır. Aksine bölgenin tüm dinlerinden izler barındırmaktadır¹³⁹. Burası Mezopotamya ile Anadolu'yu birbirine bağlayan önemli bir yolun üzerinde bulunmaktadır. Ayrıca Dülük Baba Tepesi tahminen Geç Hititler Döneminden bu yana Anadolu ile Kuzey Suriye esaslı hava ve fırtına tanrısına adanan bir alandı (Çiz. 1). MÖ 30 yılında Roma'nın egemenliğine giren Dülük Baba Tepesi: Parthlara ve Sasanilere karşı yapılan birçok savaştan dolayı Roma askerlerinin geçiş noktası olmuştur. Doliche tanrısına tapan bu askerler burayı Jüpiter Dolichenus diye adlandırmışlardır¹⁴⁰. Kommagene bölgesine oldukça yakın olan Doliche antik kentinin en etkileyici bulguları Mithras'a adanan yer altı tapınaklarıdır. Kommagene'nin dinsel tarihi ile Mithras kültü arasındaki ilişki yıllardır bilinmektedir. Ki, Kommagene'nin dinsel yapılarında da Mithras tasvirleriyle karşılaşmak mümkündür¹⁴¹. Mithras'ın Erken Hellenistik Çağı'ndan kalma betimleri, Kommagene kralların sahip oldukları hanedanlığın kutsal alanlarında ele geçmiştir. Söz konusu olan bu betimlerde Mithras; Apollon, Helios ve Hermes gibi Yunan tanrılarıyla özdeşleştirilmektedir (Res.8). Yapılan araştırmalar, Kommagene sınırlarında yer alan Doliche ve çevresinde Mithras ayinlerinin yapıldığını göstermektedir. 1997-1998'deki çalışmalarda Doliche'nin de içinde bulunduğu

¹³⁷ Blömer-Winter 2011: 248.

¹³⁸ Blömer-Winter 2011: 249-251.

¹³⁹ Blömer-Winter 2018: 72.

¹⁴⁰ <https://www.doliche.de/tk/doliche/tarihce/> (28.02.2020)

¹⁴¹ Blömer-Winter 2011: 256.

yerleşme tepesinin eteklerinde bulunan bir kaya oyuğunda, kült ayinlerinin gerçekleştiği iki tane mithraeum tespit edilmiştir. Her iki tapınak da ilgi çekici genişlikleriyle kaya içine oyulmuş olup büyük bir toplanma meydanı izlenimi uyandırmaktadır. Blömer ve Winter, Doliche'deki mithraeumların duvar nişlerinde çok sayıda heykelcik ve yağ lambası olduğunu öne sürmüştür¹⁴². İki mithraeum da iç kısımdan taş çıkarılarak oluşturulan yapay mağaralardan inşa edilmiştir. Taş kesme olayından kaynaklı izler, mağaraların duvarlarından ve tavanlarından kolayca anlaşılmaktadır¹⁴³. Bu alanda gerçekleştirilen kazılar aracılığıyla mithraeumların tarihsel süreçleri hakkında önem arz eden ipuçları elde edilmiştir. Bu ipuçları sayesinde mağaraların tarihi MÖ 1. İle MS 3. yüzyıllar aralığında seyrettiği ve bu tarihler arasında kült ayinlerinin gerçekleştiği tespit edilmiştir¹⁴⁴. Doliche'de iki mithraeumun bir arada bulunması emsalsiz bir buluş olarak yorumlanmaktadır¹⁴⁵.

3.1.2. Doliche Mithraeum I genel özellikler

Mithras tapınakları üç bölümde incelenmektedir. Doğal mağaralara yapılanlar, yapay mağaralar elde edilerek yapılanlar, bir de mimari unsurlar kullanılarak yapılanlar (kemerli bir girişe sahip olanlar)¹⁴⁶. I. Mithraeum mimarisinin diğer örneklerle çok belirgin farklara sahip olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Genel olarak kültün iki yanında yer alan klinelere burada rastlanmamaktadır. Bu durum yaşanan yoğun yangın ve tahribatla açıklanmak istenmiştir. Ayrıca kült resminin giriş koridorunun tam ortasında olması gerekirken, dış kenardaki sağ köşeye oturtulmuştur. Diğer bir tuhaf şey ise bir sürü delik barındıran platform şeklindeki kabartma önünde bulunmasıdır. Kurban edilen hayvan buraya mı getiriliyordu yoksa başka bir amaca mı hizmet ediyordu bilinmemektedir¹⁴⁷. Giriş koridorunda bulunan I. Mithraeumun kabaca dikdörtgen bir plana sahip olduğu görülmektedir. Balmumuyla cilalanmış olan kült odasındaki duvarlarda yer alan düzeltme izlerine bakılırsa buranın kült haline gelmeden önce bir taş ocağı olduğu söylenebilir (Res. 9). Zemin analizinden burada yangın ile gerçekleşen bir yıkım olabileceği düşünülmektedir¹⁴⁸. I. Mithraeumda kült kabartmalarında tahribat

¹⁴² Blömer-Winter 2018: 34.

¹⁴³ Blömer-Winter 2011: 258.

¹⁴⁴ Blömer-Winter 2018: 34.

¹⁴⁵ Beck 2004: 19.

¹⁴⁶ Winter vd. 2004: 116-117.

¹⁴⁷ Winter vd. 2004: 93

¹⁴⁸ Winter vd. 2004: 88-89.

yoğun olmasına rağmen diğer kült kabartmalarından da bilinen Tauroktoni (boğa öldürme) sahnesi az da olsa seçilebilmektedir. Boğanın sırtına dizini yaslayan Mithras, tuttuğu hançerle kurbanı öldürmek üzere betimlenmiştir. Blömer ve Winter ikilisinin aktardığına göre; Cautes ve Cautopates isimli meşale taşıyıcıları kabartma alanını sağdan sola doğru çevrelemektedir (Çiz. 2). Bunun yanında üst bölümdeki kemerin üzerinde ay tanrıçası Luna ve güneşle ilişkili olan Sol Invictus da yer almaktadır. Boğa öldürme sahnesinin olduğu kabartmada, Mithras'a yardım eden hayvanlar da boğanın altında gösterilmektedir. Bu hayvanlar; yılan, köpek ve akreptir. Akrebin kısıkaçlarıyla boğanın üreme organını tuttuğu düşünülmektedir¹⁴⁹. Hristiyanlık ile antik inançlar arasında gerçekleşen egemenlik sürtüşmelerinin izlerine Doliche'de de rastlamak mümkündür. Özellikle alandaki Mithras tapınakları bu sürtüşmenin yaşandığı en iyi örneklerin başında gelir¹⁵⁰. I. Mithraeumda silüet olarak seçilebilen sahnede tanrı Mithras'ın başının bulunduğu kısım tahrip edilip üstüne haç motifi kazılmıştır (Res. 10). Bu motif Hristiyanların diğer dinlere karşı kazandığı zaferleri temsil etmektedir. Dolayısıyla Hristiyan cemaatler tarafından kazılmıştır¹⁵¹.

3.1.3. Doliche Mithraeum II genel özellikler

Güneybatı-kuzeydoğu yöreğinde olan II. Mithraeum 18 m genişlikte olup, 32 m uzunluğundadır. Büyük bir tapınak olan bu yapının tavan seviyesi 5 m boyutunda ölçülmüştür. Burada salon izlenimi uyandıran ve arkalara doğru devam eden bir oda bulunmaktadır. 7 m genişliğinde olan bu odanın arka bölümünün net olarak çözülmediği söylenmektedir. Tahminler bu bölümün de bir giriş kapısı olabileceği yönündedir. Mithraeumun güneydoğu kısmında 9,5 m uzunluğu olan üzeri işlenmiş olduğu düşünülen blok parçası bulunmuştur. Üzerinde 2.30 X 1.50 boyutlarında yoğun tahrifat gören kült resminin olduğu tahmin edilmektedir (Çiz. 3)¹⁵². İkinci mithraeum birinci mithraeumdan daha geniş olan bir salon ile oluşturulmuştur. Mihrabın tüm salonu kapsamadığı muhtemelen bir duvar ile ayrıldığı aktarılmaktadır¹⁵³. Antik çağda düz olduğu düşünülen mağara zeminleri oldukça eğimlidir. Zaman içinde dolgu akıntısının

¹⁴⁹ Blömer-Winter 2018: 38.

¹⁵⁰ Blömer-Winter 2018: 32.

¹⁵¹ Blömer-Winter 2018: 38.

¹⁵² Winter vd. 2004: 94-95

¹⁵³ Blömer-Winter 2011: 260.

içeriye akmasından dolayı eğimin olduğu söylenmektedir¹⁵⁴. Havuza benzeyen bazı büyük oyuklar da bu mithraumlarda öne çıkmıştır. Bu oyukların ritüellere başlamadan önce arınma amaçlı su taşıdıkları düşünülmektedir. Burada ikinci bir mithraeumun, Mithras'a inananların sayısının artmasından dolayı mı yoksa sınıfsal bir hiyeraşiden dolayı mı yapıldığı henüz netlik kazanmamış tartışmalı bir konudur¹⁵⁵. Ayrıca Doliche'deki kutsal alan Roma askerleriyle ilişkili bir diğer kült olan Jüpiter Dolichenus kültürünü de kapsamaktadır. Bu iki kültürün bir arada kullanılması şaşırtıcı bir durumdur¹⁵⁶.

İki kültürün bir arada kullanılması her ne kadar şaşırtıcı görünse de biz bu durumun; Varuna-Mithra, Ahura-Mithra tanrı ikilisinin bir versiyonu (Dolichenus-Mithra ya da Jüpiter-Mithra) olduğuna inanmaktayız. MÖ 63 yılından itibaren Roma'ya giren Mithraizm ile birlikte bu yüzyılda Mithraizm'in bu alana yayıldığını düşünmekteyiz. Ki, bu alanda bulunan iki mithraeum da bu durumu açık bir şekilde izah etmektedir. Ayrıca Mithraizm'in de Romalı askerler tarafından yoğun bir şekilde rağbet gördüğünü bilmekteyiz. Tüm bunları göz önüne aldığımızda Romalı mithraistlerin bu alandaki mağaraları, kült mağarası olarak kullandıkları sonucuna ulaşmaktayız.

3.1.4. Doliche'de dinsel boyutu olan diğer bulgular

Kutsal alanda Geç Demir Çağı'na tarihlenen buluntular da çıkarılmıştır. Kırık taşlar ile yapılmış kaide ve boğa başı protomu bu buluntuların başlıcalarıdır. Bu bulgular alanın Demir Çağı'ndan beri kullanıldığını göstermektedir¹⁵⁷. Doliche yerleşim yerinde 2009 yılında bronzdan aplik bir Jüpiter Dolichenus heykeli bulunmuştur (Res. 11). Oldukça önemli olan bu aplik, muhtemelen bir külte ait olan sancağın üçgen bronz tabelasında en üstte yer almaktadır (Res. 12). Bu tür sancaklar tanrı kültüründe önemli bir yere sahipti. Bu apliğin benzerleri farklı coğrafyalardaki buluntu yerlerinde de mevcuttur. Tanrı Dolichenus bu aplikte Romalı bir askeri andıran kıyafetler içinde olup başında Frig başlığı ile verilmiştir¹⁵⁸. Alanda bulunan bazalt bir stelde de yine tanrı Dolichenus tasvir edilmiştir. Stelin alt bölümünde, bir altar çevresinde karşılıklı iki rahip verilmiştir. Bu sahnenin üstünde ise tanrı Dolichenus ve eşi görülmektedir. Tanrı Dolichenus bir boğa üzerinde dikilmekte olup, sol elinde yıldırım demetiyle verilmiştir.

¹⁵⁴ Blömer-Winter 2011: 259.

¹⁵⁵ <http://www.tmo.gov.tr/Upload/Images/SubeHarita/Kultur/AntepDuluk.pdf> (28.02.2020)

¹⁵⁶ Blömer-Winter 2011: 261.

¹⁵⁷ Blömer-Winter 2018: 70.

¹⁵⁸ Blömer-Winter 2018: 67.

Karşısında ise eşi bir geyik üzerinde tasvir edilmiş olup, bir elinde ayna diğer elinde ise nar ile verilmiştir (Res. 13)¹⁵⁹.

Aplikteki Frig başlığı doğrudan Mithras'la ilişkilidir. Çoğu tasvirde Mithras'ın Frig başlığıyla işlendiğini bilmekteyiz. Stel tasvirinde ise Jüpiter Dolichenus her ne kadar Mithras'dan bağımsız gösterilse de alt sahnedeki rahiplerin Mithras Rahipleri olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca Dolichenus'un boğa sırtında dikilmesi ve boğaya hükmetmesi de tanrı Mithras'ın bir başka hatırlatıcı sahnesidir.

3.2. Amida Havzası

Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarında kalan kentte, yüzey şekilleri oldukça sadedir. Etrafı yüksekliklerle çevrili olan kentin ortası çukurdur. Havza olarak adlandırılan bu çukur, batı-doğu doğrultusunda Dicle Vadisi'ni oluşturmaktadır¹⁶⁰. Havza ve çevresi Roma'nın doğu sınırını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Roma izleri net bir şekilde gözlenebilmektedir. Ki Havzanın çevresinde Roma karargâhı da ortaya çıkarılmıştır.

3.2.1. Zerzevan Kalesi

Antik Roma coğrafyasının doğudaki en uç sınırı olan Güneydoğu Anadolu Bölgesi; siyasal, ekonomik ve stratejik anlamda önemini sürekli korumuştur. Öneminden dolayı dönemin iki egemen gücü olan Roma ile Parth/Sasaniler burada üstünlük sağlamak için savaşmışlardır. Roma'nın askeri üssü olduğu kanıtlanan Zerzevan Kalesi bölgedeki Roma Çağı'nın aydınlanması için de oldukça önemli bir konuma sahiptir¹⁶¹ (Çiz. 4). Diyarbakır iline bağlı Çınar ilçesindeki Demirölçek köyünden 1 km uzaklıktaki kale, Çınar merkezden 13 km uzaklıkta olup, Diyarbakır-Mardin karayolu güzergahının 45. km'sinde kalmaktadır (Har. 3). Antik Roma garnizonu, yol seviyesinden 124 m yükseltide kayalı bir tepede kurulmuştur (Res 14). Yaklaşık olarak 60 dönümlük bir alana yayılan bu üsse ait kalıntılar ile surların dışında kalan nekropol rahatlıkla görülebilmektedir¹⁶².

¹⁵⁹ Blömer-Winter 2018: 68.

¹⁶⁰ <https://rotadiyarbakir.com/diyarbakir/diyarbakir-cografyasi> (22.04.2020)

¹⁶¹ Coşkun 2017: 92.

¹⁶² Coşkun 2019: 10.

Günümüzde kazısı devam eden alanı ilk kez 1766'da Carsten Niebuhr ziyaret etmiştir. Niebuhr tarafından Kasr Zarzau olarak adlandırılan alanda birkaç yapı hakkında bilgi verilmiş olup burada yazıta dair bir olgunun olmadığı aktarılmıştır (Res. 15). 1880'de Eduard Sachau detaya girmeden bazı tanımlamalar yapıp alana Zarzua adını vermiştir. 1890'da bir ailenin kalede ikamet etmeye başladığı ve bu ailenin sonraki dönemlerde 17 haneye ulaştığı aktarılmaktadır. Daha sonra 1967'de su ve ulaşım sıkıntısından dolayı hane halkının Aşağı Konak köyünün yakınına taşındığı söylenmektedir¹⁶³.

Garnizonun yerleşme konumu dikkate alındığında; Amida (Diyarbakır) güzergahından Dara (Mardin) güzergahına giden yolun üzerinde, stratejik bir noktada olduğu görülmektedir. Ayrıca Zerzevan Kalesi, Edessa (Şanlıurfa) ile Nisibis'i (Nusaybin) içine alan antik yolun güzergahında kalmaktadır. MS 4. - 7. yüzyılları arasında Sasani hükümdarlarının batıya yaptığı seferlerin bu yol üzerinden gerçekleştiği söylenmektedir. MS 359'dan itibaren sınır güvenliğini sağlamak için garnizon kentler inşa edilmeye başlanmıştır¹⁶⁴. Bu dönemde Amida'da V. Parthica lejyonunun varlığı bildirilmiş ve Sasaniler'den kaçan beş lejyon ile bir bölük süvarinin kente sığındığı kaydedilmiştir. Antik ismi Samachi olan Zerzevan'ın inşa tarihinin Iustinianus I. (MS 527-565) döneminden önce olduğu düşünülmektedir. Askeri alana bakıldığında sulak ve tarıma elverişli olduğu görünmektedir. Bundan dolayı askerler haricinde de buranın sivil halk tarafından kullanıldığı aktarılmaktadır¹⁶⁵. Yerleşme tarihinin Asur (MÖ 882-611) döneminden itibaren olduğu düşünülen Zerzevan'ın, mevcut kalıntılardan MS 3. yüzyılda aktif olarak kullanıldığı aktarılmaktadır. Bu tarihteki boyutları hakkında verilerin yetersiz olduğu alanın surları ve diğer yapılarının Anastasios I (MS 491-518) ile Iustinianus I. (MS 527-565) dönemlerinde onarıldığı anlatılmaktadır. Buranın MS 639'da İslam ordularının eline geçene dek kullanıldığı düşünülmektedir¹⁶⁶.

3.2.2. Zerzevan Mithraeumu

Yer altında ana kayaya oyularak inşa edilen mabedin; uzunluğu 7 m, genişliği 5 m, tavan yüksekliği ise 2,5 m'dir. Toplamda 35 m² olan yapının doğu duvarında kayaya oyulmuş sütunlarla birlikte yanlarda iki tane küçük olmak üzere ortada büyük bir niş

¹⁶³ Coşkun 2017: 92.

¹⁶⁴ Coşkun 2016: 52.

¹⁶⁵ Coşkun 2018: 102-103.

¹⁶⁶ Coşkun 2019: 21.

bulunmaktadır (Res. 16). Büyük nişin etrafında, iki sütun üzerinden yükselen bir kuşağın yüzeyinde boya kalıntıları görünmektedir. Söz konusu olan kuşakta büyük ihtimalle Mithras'ı temsil eden semboller yer almaktaydı. Mithras'ın boğayı kurban ettiği tasvir plakası da olasılıkla bu merkez nişe konulmaktaydı¹⁶⁷. Doğu duvarı olarak adlandırılan yere Mithras'ın simgelerinden olan ışın tacı da motif olarak kazılmıştır. Küçük nişlerin birinde gayet düzgün oyulmuş su ya da kan çanağı olduğu düşünülen bir kesit yer almaktadır. Bu kesitin hemen ön zemininde bir havuz yer almaktadır (Res. 17). Çanak ile havuz duvardan geçen olası bir kanal ile bağlantılı olmalıdır. Ki, Mithras ayinlerinde su ya da kanın yoğun bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir¹⁶⁸.

Ayrıca tapınağın tavanında simetrik olarak eklenmiş dört tane hayvan bağlama noktası bulunmaktadır. Bu bağlama noktaları, ayinlerde boğanın kurban edilmesi amacıyla kullanılmış olmalıdır. Tapınağın giriş kapısında, semboller ve yazıt açıkça görülebilmektedir. Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte bu mithraeumun da kiliseye dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir.¹⁶⁹

Kazısı halen devam eden mithraeumun günümüze aktardığı bilgiler şu an için sınırlıdır. Ancak, yapının mithraeum olduğu kanıtlanmıştır. İleriki dönemlerde oradan elde edilecek verilerle kapasitesinin kaç kişilik olduğu, kült heykelinin ya da rölyefinin akıbetinin ne durumda olduğu ya da başka mimari parçaların var olup olmadığı netlik kazanacaktır. Elimizde olan verileri değerlendirdiğimizde bu tapınağın da Hristiyan cemaatler tarafından yoğun tahribata uğradığını söyleyebiliriz. Bu yüzden tapınakla ilgili ikonolar, simgeler ve bu gibi olguların yok edildiği de olasılık dahilindedir.

Anadolu'da Doliche ve Zerzevan Kalesi dışında tapınağa dair bir olgu ele geçmese de Mithraizme yönelik; yazı, rölyef, stel, sikke vb. bulgular ortaya çıkmıştır. Bazı bölgelerde çıkan bu bulgulardan dolayı buralarda da bir mithraeum olma olasılığı vardır. Bu bölümde varlığı, ikonografik ve tapınak esaslı kanıtlanamayan fakat yine de bir tapınağın olma olasılığı olduğu düşünülen bölgeleri ele almaya çalışacağız.

¹⁶⁷ Coşkun 2018: 108.

¹⁶⁸ Coşkun 2019: 51.

¹⁶⁹ Coşkun 2018: 108.

4. ANADOLU'DAKİ OLASI MİTHRAEUMLAR

Bu başlık altında Anadolu'nun bazı bölgelerinde var olduğu düşünülen ama henüz kanıtlanamayan mithraeumları ele almaya çalışacağız (Har. 4). Bu bölgelerde tapınaktan çok tapınağa işaret eden stel, rölyef ve mağaralar referans alınarak Mithrazim'in varlığı tartışılmak istenmiştir. Bunlar arasında kimi bölgelerde Mithraizm'e yönelik sağlam bilgiler elde edilirken, kimi bölgelerde ise zorlama bilgilerle bağlantı kurmak istenmiştir.

4.1. Kilikia (Kilikya) Bölgesi

Alanya'dan başlayıp, kuzeyde Toros Dağları'yla etrafı sarılı olan ve doğuda Kinet Höyük ile sonlanan antik bir bölgedir¹⁷⁰. Kilikya'da bulunan yazıtların tam olarak okunaklı olmaması ve aşırı korozyondan dolayı yıpranmış olması sebebiyle bölgede tapınım ve tapınağın ne kadar yaygın olduğunu anlamak oldukça zordur. Ancak mevcut bilgilere ve bulgulara dayanarak Mithras'ın buradaki varlığı tartışılabilir¹⁷¹.

Kilikya'nın geçmişten günümüze kadar önemli uygarlıkların değerli bir parçası olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Hititler ve Mitanniler için tampon bir bölge olan Kilikya ya da o dönemdeki ismiyle Kizzuwatna, 200 yıllık bir süre kapsamında Mitannilere bağlı yaşamıştır. Hitit ve Mitanni arasındaki anlaşmaya tanıklık yapan Mithra'nın Mitannilerle olan ilişkisi de bilinmektedir. Tüm bunlara dayanarak burada Mithraizm'in var olduğu söylenebilir.

Ayrıca Plutarchos'un "Vita Pompeii" isimli eserinde Mithraizm'in Kilikya'da yaşayan korsanlar tarafından Roma'ya yayıldığı söylenmektedir. Bu korsanların Kilikya dağlarında Mithras'a gizli adaklar yaptığı aktarılmaktadır¹⁷².

4.1.1. Anazarbos (Anavarza)

Kilikya Bölgesi'nde önemli bir merkez olan antik kent; Anazarbos, Aynzarba olarak da geçmektedir. Adana ilinin 70 km kuzeydoğusunda, Sunbas Çayı ile Ceyhan'ın

¹⁷⁰ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kilikya> (06.04.2020).

¹⁷¹ İznik 1999: 105.

¹⁷² http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Pompey*.html (06.04.2020)

birleştiği alanın 8 km kuzeyinde, Dilekkaya köyünde yükselen bir tepede konumlanmaktadır (Res. 18)¹⁷³. Burada Mithras'a ait tapınağın var olup olmadığı kesin değildir. Ancak burada Mithraizm'e dair yazılar barındıran bir adak yazıtı bulunmuştur¹⁷⁴.

MS 3. yüzyıla tarihlendirilen bu adak oldukça kötü bir durumda ele geçmiştir. Adağın yazıtında: Zeus'un, ömür boyu Mithras rahibi olan M(arcus) (Aure)lius Seleukos'a vatanına verdiği sözden dolayı adağı sunduğu anlaşılmaktadır. Bu yazıtın kamusal bir yazıt olduğu düşünülmektedir¹⁷⁵.

4.1.2. Tarsos (Tarsus)

Antik kent, Kilikya ovasında Berdan Nehri (Kydnos) tarafından iki yakaya ayrılmıştır. Oldukça zengin bir tarihe sahip olan kentin, dini inançlar yönünden de önemli olduğu aktarılmaktadır. Öyle ki Yeni Ahit'i yazanlardan biri olan Aziz Pavlus da Tarsusludur¹⁷⁶. Hitit ve Mitanni gibi Anadolu'daki iki uygarlığın izlerini taşıyan kent, günümüzde Mersin ilinin en doğu ucunda kalmaktadır. Burada İmparator Caracalla (MS 198-217) dönemine ait olan bir sikkenin arka yüzünde Mithraizm'in en önemli ikonografilerinden biri olan Tauroktoni sahnesi görülmektedir (Res. 19). Fakat tanrının kurbanı bu kez farklı olarak boğa değil de geyik olarak verilmiştir. Melih Arslan'a göre Tarsus'ta ele geçen bu sikkede dişi bir geyiğin kurban edilmesi Mithraizm adına yeni bir ikonografinin varlığını ortaya koyması yönünden önemli bir gelişmedir¹⁷⁷.

Burada Mithras'la ilgili bir diğer bulgu ise III. Gordianus (MS 238-244) dönemine ait olan bronz bir madalyondur. Berlin sikke deposunda korunan bu madalyonun görseline ulaşamadığımız için Vermaseren'in aktardıklarına dayanarak yorumlamaya çalışacağız. Madalyonun ön yüzünde ışın tacı takan Gordianus büstü paludamentum giymiş şekilde tasvir edilmektedir. Arka yüzde ise askeri bir kıyafet içinde verilen Helios-Mithras boğanın arkasında betimlenmektedir. Sağ bacağı gergin olan tanrı, sol bacağıyla boğanın sırtına baskı uygulamaktadır. Sol eliyle boğanın burun

¹⁷³ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Anavarza> (06.04.2020)

¹⁷⁴ Bkz. Yazıt için, Michael Gough, "Anazarbus", *Anatolian Studies* 2, 1952, 85-149.

¹⁷⁵ Gough 1952: 131.

¹⁷⁶ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tarsus> (06.04.2020).

¹⁷⁷ Aslan 1999: 426.

deliklerinden kavrayıp onu zapt etmeye çalışırken, sağ eliyle hançeri tutup hamle yapma pozisyonunda tasvir edilmektedir¹⁷⁸.

4.2. Kappadokia (Kapadokya) Bölgesi

Bölge, mithraistlerin tercih ettiği gibi kayalık alanların yoğun olduğu bir bölgedir. Ariaramneia, Kaisareia ve Tyana gibi eski yerleşim yerlerinde Mithras'a dair bulgulardan yola çıkarak mithraeum olabileceği düşünülmektedir¹⁷⁹. M. Henri Grégorie, Cumont'tan sonra 1907'de buraya bir araştırma gezisi yapmış ve bölgede çift dilli (Yunanca-Aramice) yazılmış daha önce Cumont'un da söz ettiği yazıtı incelemiştir¹⁸⁰. Ayrıca bölgede yer alan Camihöyük'te bir Mithras maskesi de ele geçmiştir (Res. 20)¹⁸¹. Bölgede Kilikya ile birlikte 2002 yılından bu yana Çukurova Üniversitesi adına Kazım Serdar Girginer araştırmalar yürütmektedir¹⁸².

4.2.1. Ariaramneia (Faraşa)

Kayseri ilinin Yahyalı ilçesinde konumlanan Faraşa; Rodandos ya da Ariaramneia olarak da bilinmektedir¹⁸³. Grégorie 1907'de araştırma yapmak için geldiği Faraşa'ya ulaşımın oldukça zor olduğunu belirtmektedir. Burada ele geçen ve Mithras'a yönelik bulgular içeren yazıt Faraşa'nın 2 km kuzeyinde yer almaktadır¹⁸⁴. Grégori'nin anlattığı yazıtın Aramice kısmında; babası Mahifarna olan ordu komutanı Sagari'nin bir Mithras Magus'u olduğu aktarılmaktadır¹⁸⁵. Yani yazıtta göre kent yöneticisi olan Sagari'nin burada yerel tapınağın rahibi olma olasılığı da söz konusudur¹⁸⁶. Daha önce Cumont ve Grégorie'nin bahsettiği yazıtın Aramice¹⁸⁷ bölümünden tahminler yürütülerek yazıtın ele geçtiği oyuğun bir mithraeum olabileceği düşünülmektedir.

Grégorie söz konusu yazıtın bulunduğu oyuktan herhangi bir ikonografik bulgunun bulunmamasını öne sürerek buranın mithraeum olma ihtimalinin çok düşük

¹⁷⁸ Vermaseren 1956: 52.

¹⁷⁹ Vermaseren 1956: 49-50.

¹⁸⁰ Grégorie 1908: 435.

¹⁸¹ Erol-Şenyurt 2011: 94-95.

¹⁸² Girginer 2008: 379.

¹⁸³ Mitchell 2000: 1013.

¹⁸⁴ Grégorie 1908: 435-438.

¹⁸⁵ Lipinski 1975: 174.

¹⁸⁶ Güran 2010: 19.

¹⁸⁷ Bkz. Yazıt hakkında detaylı bilgi için Grégorie 1908: 438-439 ile Lipinski 1975: 176.

olduğunu söylemiştir. Ancak antik adı Karmalas olan ve günümüzde Zamanti olarak adlandırılan akarsuya yakın olmasından dolayı buranın tanrıya adanan bir yer olabileceğini düşünmektedir¹⁸⁸.

4.2.2. Kaisareia (Kayseri)

Bir ara Eusebeia adını da alan kent bu adla krallık olan Kapadokya'ya başkentlik yapmıştır. Daha sonra Roma İmparatoru'nu şereflelendirmek için krallık tarafından kentin adı Kaisareia şeklinde değiştirilmiştir¹⁸⁹. Bu kentte de Faraşa'daki gibi yazıt¹⁹⁰ bulunmuştur. Eskiden büyük bir Roma garnizonu olduğu düşünülen kentte, yazıtın bulunması ve Mithraizm'in Romalı askerler arasında popüler olmasından dolayı buranında bir mithraeum olabileceği düşünülmüştür¹⁹¹.

4.2.3. Tyana

Kapadokya'daki başlıca kentlerden olup, Suriye ve Kilikya arasında geçit görevi gören Kilikya Kapıları'nda yer almaktadır¹⁹². Niğde kent merkezinin 8 km güneyinde, Kilisehisar olan adı değiştirilmiş olup Kemerhisar olarak adlandırılmaktadır¹⁹³. Mithraizm'e yönelik bir yazıt¹⁹⁴ da Tyana'dan ele geçmiştir. Yazıtta, Mithras'ın adalet sağladığına dair bir cümle geçmektedir¹⁹⁵.

4.3. Pontus Bölgesi

Günümüzde Türkiye sınırlarında yer alan bu bölge, Doğu ve Orta Karadeniz kısmını kapsamaktadır. İsmi, Arkaik Dönem'in başlangıcında burayı kolonileştiren Grekler tarafından almıştır. Bölge, kıyılar ve iç kesimlerdeki dağların oluşumundan dolayı bu isimle özdeşleştirilmiştir. Çünkü Pontus kelime anlamıyla deniz demektir ve Grekçe'de Karadeniz'e, Pontus Euxenios (Konuksever Deniz) denmektedir. Zamanla Euxenios kullanılmayıp sadece Pontos ismi kullanılmıştır¹⁹⁶. Bu bölgede ele

¹⁸⁸ Grégorie 1908: 445-447.

¹⁸⁹ <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~o.e09/kayseri.htm> (07.04.2020)

¹⁹⁰ Bkz. Yazıt ile ilgili detaylı bilgi, Vermaseren (CIMRM)1956: 49.

¹⁹¹ Güran 2010: 21-22.

¹⁹² Berges-Nolle 2000: 16.

¹⁹³ Güran 2010: 23.

¹⁹⁴ Bkz. Yazıtla ilgili detaylı bilgi için Vermaseren (CIMRM) 1956: 49.

¹⁹⁵ Gordon 1975: 231.

¹⁹⁶ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Pontus> (07.04.2020).

geçenarkeolojik bulgulara dayanarak birkaç kentte mithraeum olma olasılığının yüksek olduğu düşünülmektedir.

4.3.1. Amaseia (Amasya)

Günümüzdeki adı Amasya olan kent adını antik çağdaki Amaseia'dan almaktadır. Antik kentten geriye kalan Yeşilirmak Nehri'nin kuzeyinde yer alan dağın eteklerindeki Akropolis ve sonradan onarımı gerçekleşen surlardır¹⁹⁷. Bu kentte ele geçen mermerden bir stelde yer alan yazıttan dolayı burada bir mithraeum olabileceği tahmin edilmektedir. Yazıtın¹⁹⁸ bulunduğu alanın üst kesiminde içinde tekerlek tarzı bir nesnenin bulunduğu bir tympanon yer almaktadır¹⁹⁹. Stelle ilgili görsele ulaşılammıştır. Adağın dindar bir askere ait olduğu ve annesi tarafından adandığı aktarılmaktadır. Dindar sıfatının askerde gösterilmesi şöyle açıklanmaktadır: Mithras kültüründe dindarlık ve askerlik bir derecedir ve bu derece de Miles (asker) derecesiyle ilişkilidir²⁰⁰.

4.3.2. Trapezos (Trabzon, Boztepe, Gri Tepe)

Aşırı yağıştan sebeple Karadeniz'in kıyıya yakın yükseltilerinde meydana gelen puslu görüntüden dolayı bazı alanlara Gri Tepe ya da Boztepe adı verilmektedir. Trabzon'daki Mithrion Tepesi de bu boztepelerden biridir. Boztepe'yi tarihsel süreç içinde ele aldığımızda aslında bu alanın Trabzon olduğu anlaşılmaktadır. Ki, bu tepe geçmişten günümüze kadar gerçekleşen tarihsel ve kültürel gelişmelerin izlerini somut delillerle sunan yerlerin başında gelmektedir. Kent ekonomisinin temelini oluşturan ve limanın arka tarafında yükselen bu tepe, şehrin en stratejik noktalarından biridir. Ayrıca antik yol geçişlerine de bu tepe üzerinden geçilmekteydi²⁰¹. Trabzon'un tarihi simgelerinden biri olan Boztepe'nin eskiden Mithras kültürüne ait bir tapınım yeri olduğu ve bundan dolayı antik çağda buranın Mithrion Tepesi adıyla anıldığı aktarılmaktadır²⁰².

MS 3.yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun topraklarında Mithras kültürünün yoğun olarak öne çıktığı bilinmektedir. Bu dönemlerde Trabzon da Roma'nın sınırlarında yer aldığı için bu kült burada da mevcuttur. Ancak bu kültürün Trabzon'a

¹⁹⁷ <http://www.basbayraktar.com/amasya/antik.htm> (07.04.2020).

¹⁹⁸ Bkz. Yazıtla ilgili detaylı bilgi için Vermaseren (CIMRM) 1956: 49.

¹⁹⁹ Vermaseren 1956: 48.

²⁰⁰ Güran 2010: 37.

²⁰¹ Emir 2016: 28.

²⁰² Hahanov 2004: 82.

Akhamenid (MÖ 5.- 4. yüzyıl) döneminde girdiği düşünülmektedir. Ki, Akhamenid'in yıkılmasından sonra Pers kökenli olduğu aktarılan bir prensin Karadeniz'de Pontus Krallığı kurarak Mithraizm'i propaganda dini olarak kullandığı söylenmektedir²⁰³.

Mithras MS 3. yüzyılda Roma İmparatorları tarafından da kabul görmüştür. Bu kabul ile Trabzon'daki Mithras kültürünün daha da güç kazandığı söylenmektedir. Hatta İmparator Commodus (MS 177-192) yönetiminden İmparator Iulianus (MS 361-363) yönetimine kadar Trabzon'a ait darp edilen Roma sikkelerinin hemen hemen tümünde tanrı Mithras'ın tasvirinin yer alması bu tanrının ve kültürün burada ne denli öneme sahip olduğunu göstermektedir (Res. 21)²⁰⁴. Öte yandan Aziz Eugenius'a ait hagiografyalarda²⁰⁵ Trabzon'da Mithras için yapılan ayinlerde; ibadet alanında, sunak ve heykelin olduğu Mithra Tepesi olarak adlandırılan Boztepe'de konumlanan bir mağaranın varlığından söz edilmektedir. MS 1204-1461 yılları arasında kaleme alınan hagiografyalarda, kendini Hristiyanlığa adanmış olan aziz Eugeneus ve arkadaşlarının Hristiyanlığı yaymak için Boztepe'deki tapınak heykelini dağdan atıp parçaladıkları ve bundan dolayı idam edildikleri aktarılmaktadır²⁰⁶. Bu eski tapınak, kentin 3 km güneydoğusunda batı yamaçta kalmakta olup "Kızlar Manastırı" adlı yapının içinde yer almaktadır (Res. 22)²⁰⁷.

Bu tapınağın Orta Çağ'da tanrının koruduğu yer anlamına gelen (Theotokos Theoskepastos) ismiyle Mağara Kilisesi şeklinde işlev gördüğü aktarılmaktadır. Bu mağaranın kısmen fresklerle kaplandığı ve girişte kayadan akan bir pınarın var olduğu söylenmektedir (Res. 23)²⁰⁸. Mithraeumlarda bir kaynak suyunun olması gerekmektedir. Bundan dolayı buranın mithraeum olma olasılığı oldukça yüksektir.

²⁰³ Tsetskhladze 1992: 120.

²⁰⁴ Işık 2004: 308-310.

²⁰⁵ Kendini dine adayan azizlerin hayat hikayelerinin anlatıldığı edebi eserlerin tümü.

²⁰⁶ Emir 2016: 32-33.

²⁰⁷ Emir 2016: 33.

²⁰⁸ Emir 2016: 30-33.

4.4. Phrygia (Frigya) Bölgesi

Hitit Devleti'nin enkazı üzerine yerleşen Frigler bugünkü; Çorum, Eskişehir, Ankara, Kütahya, Afyonkarahisar ve Yozgat'ı içine alan bölgede yaşadılar²⁰⁹.

4.4.1. Ancyra (Savcılar)

Frigya Ancyra'sının bulunduğu antik kent, günümüzde Kütahya'nın Simav ilçesi Savcılar köyünde konumlanmaktadır²¹⁰. Burada Synaus'un (Simav Gölü) konumlandığı Frigya ve Mysia sınırında Savcılar Köyü'nün yer aldığı alanda bir evin bahçesinde, bir büst bulunmuştur. Bu büstün yazıtında²¹¹, Solon'un oğlu Midon'un Helios-Mithras'a bir adak adadığından söz edilmektedir. Bundan dolayı burada tapınağın varlığı tartışılmaktadır²¹².

4.5. Pamphylia (Pamfilya) Bölgesi

Güney Anadolu'da Aksu akarsuyunun doğusundan başlayarak Antalya'nın doğusunda kalan yer, Likya ve Kilikya antik bölgelerinin arasında kalmaktadır. Bu bölge diğer bölgelere oranla birçok etnik yapıyı içinde barındırmaktaydı²¹³. Bu yüzden birçok dini inancın da etkileşim alanıdır. Bu dinsel trafiğin yoğun olduğu bölgede, coğrafi koşullar da dikkate alındığında burada da bir mithraeumun olma olasılığı öne çıkmaktadır.

4.5.1. Perge

Antalya ilinin 18 km doğusunda kalan antik Perge kenti Aksu ve Düden akarsuları arasında Antalya-Alanya karayolu üzerinde yer almaktadır²¹⁴. Burada ele geçen bir adak ve adak yazıtından dolayı mithraeumun var olabileceği düşünülmektedir. Kabartmalı olan bu adak stelinin alt kısmında mağara şeklinde bir alanın kubbeli olan girişi betimlenmektedir. Kubbenin sol üst bölümünde başında ışın tacıyla Helios tasvir edilmiştir (Res. 24). Kubbenin alt kısmında Tauroktoni sahnesi betimlenmiştir. Söz

²⁰⁹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Frigya> (08.04.2020)

²¹⁰ <https://nisanyanmap.com/?y=&t=Simav&u=1&ua=0> (08.04.2020).

²¹¹ Bkz. Yazıt için detaylı bilgi Vermaseren (CIMRM) 1956: 51.

²¹² Vermaseren 1956: 51.

²¹³ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Pamfilya> (09.04.2020).

²¹⁴ Pekman 1989: 1.

konusu olan steldeki yazıtta²¹⁵: Marcus Luccius Crispus isimli birinin ailesiyle birlikte adağı, kutsal meclis ile Perge halkı için adadığı aktarılmaktadır. Adakta Helios-Mithras²¹⁶ isminin geçmesi ve Mithraizm'e yönelik görüngülerin stelde yer almasından dolayı burada bir tapınağın varlığı muhtemeldir.

4.6. İonia (İyonya) Bölgesi

Günümüzde İzmir ve Aydın şehirlerinin kıyı şeridini kapsayan bölgenin antik adıdır. Burası Dor istilasının baskılarından kaçan Akhalar tarafından iskan edilmiştir²¹⁷.

4.6.1. Kolophon

12 İon kentinden biri olan Kolophon günümüzde Değirmendere'de olup Teos ve Klazomenai ile sınır komşusudur. Burada ele geçen bir adakta: “Deo Sancto İnvicto Mit(h)rae” yazmaktadır. Yani tanrı Mithras burada Sanctus (kutsal) ile İnvictus (yenilmez) olarak sıfatlandırılmıştır²¹⁸. Bu adak yazıtından dolayı burada bir mithraeumun izleri aranmaktadır.

4.7. Lykia (Likya) Bölgesi

Anadolu'nun Teke Yarımadası'nı içine alan antik dönem bölgelerinden biridir. “Işık Ülkesi” anlamına gelen Likya, bölgede yer alan antik kentlerin oluşturduğu bir federasyon iken daha sonra Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olarak varlığını devam ettirmiştir²¹⁹.

4.7.1. Oinoanda

Kibyrtis'in kıyısında bulunan antik kent Likya'nın Kuzey yönünde, dağlık ve ıssız bir bölgede yer almaktadır. Burada ele geçen dört adaktan birinde “Ηλιω Μιθρα” yazıtı okunmaktadır. Dört adağın; Zeus, Hermes, Dioskurlar ve Helios-Mithra

²¹⁵ Bkz. Yazıtla ilgili detaylı bilgi için Erten 2007: 313.

²¹⁶ Erten 2007: 311-313.

²¹⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0yonya#/media/Dosya:Map_Anatolia_ancient_regions-tr.svg (09.04.2020)

²¹⁸ Güran 2010: 30.

²¹⁹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Likya> (09.04.2020).

dörtlüsünü temsil ettiği düşünülmektedir. Bu adak yazıtından hareketle burada bir tapınağın olabileceği öngörülmektedir²²⁰.

4.7.2. Olympos

Plutarchos “Vita Pomeii” adlı eserinde; Kilikya kökenli korsanların Olympos’a da girdiğini ve burada kurban ritüellerini gerçekleştirerek bir takım gizli ayinlerin yapıldığını aktarmaktadır²²¹. Bu tarihsel notların aktardığı bilgiye dayanarak burada da bir tapınağın olabileceği düşünülmektedir. Ancak tapınağa dair ya da ikonografiye yönelik bir bulgunun olmaması, buranın Hristiyan cemaatler tarafından katı bir şekilde yok edildiği düşüncesine götürebilir bizi.

4.8. Lycaonia (Konya) Bölgesi

Bugünkü Konya kentinin büyük bir kısmını içine alan antik bölgenin kuzeyinde Frigya ile Galatya, güneyinde Kilikya, doğusunda Kapadokya, batısında ise Pamfilya ile Pisidya yer almaktadır²²².

4.8.1. Emirgazi

Günümüzde Konya ilinin bir ilçesi olan antik kentin kuzeyinde Aksaray, güneyinde Ereğli, Doğu kesiminde Niğde ve batısında Karapınar yer almaktadır²²³. Burada ele geçen kabaca yontulmuş bir heykelciğin Romalı asker şeklinde verilmesi ve Mithras’ın kayadan doğuşunun bir temsilinin buna benzer şekilde tasvir edilmesinden dolayı araştırmacılar burada mithraeum olabileceğini aktarmaktadır (Res. 25). Heykelciğin elinde bir aslan başının yer alması da inisiyasyon aşamasındaki Leo (aslan) derecesiyle ilişkili olarak gösterilmek istenmiştir. Ancak Cumont, bunun modern bir sahtekarlık olduğunu savunmuş ve bu heykelciğin şüpheli olduğunu aktarmıştır²²⁴.

²²⁰ Güran 2010: 31-32.

²²¹ http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Pompey*.html (06.04.2020)

²²² <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-lykaonia-bolgesi-6654/> (10.04.2020).

²²³ Güran 2010: 47.

²²⁴ Vermaseren: 1956: 50.

4.9. Mysia (Misya) Bölgesi

Antik dönemde Anadolu'nun kuzeybatısında; Balıkesir'in tümü, Bursa, Çanakkale, Manisa, İzmir ve Kütahya'nın bir kısmını içine alan bölgenin adıdır²²⁵.

4.9.1. Pergamon

Elaia Körfezi'ne yakın olan bir yerde denize karışan Bakırçay ve Kestel nehirlerinin birleştiği alanda bir tepede kurulan antik bir kenttir. Burada var olduğu düşünülen mithraeum Pergamon'a uzak olmayan Kapıkaya'da kayalık ve sarp bir yerde konumlanmaktadır. Burada teras bölümünde sundurması olan küçük taş bir yapının iç kısmında, duvarların her iki tarafında da boylamasına podyumlar yer almakta olup bu alanda taş sedirler bulunmaktadır. Duvarlarda kült nişiyle beraber yedi nişin var olduğu söylenmektedir. Kaynakta alan ile ilgili resim kullanılmamıştır²²⁶. Ayrıca kayalık alanda mağaranın üstüne bir su sarnıcı inşa edilmiş olup yağmur sularından temin edilen su yaz aylarında musluk gibi bir nesneyle dışa aktarılmıştır. Bu durumun Mithras ayinlerinin başlamadan önce arınma amaçlı kullanılan su kaynaklarına benzemesi de burada tapınağın olma ihtimalini göstermektedir.

4.10. Pisidia (Pisidya) Bölgesi

Güney Anadolu'da yer alan antik bir bölgedir. Kuzey ve batı kesiminde Frigya, güneyde Pamfilya, güneybatıda Likya, doğuda ise Likonya ile sınırı vardır. Günümüzde Isparta'nın tümü, Burdur, Konya, Afyonkarahisar ve Antalya'nın bazı kesimlerini kapsamaktadır²²⁷.

4.10.1. Baris

Kuzeybatıda Frigya sınırında, Acı Göl ve Burdur Gölü arasında olup günümüzde Kılıç kasabasına yakın bir yerde konumlanmaktadır²²⁸. Burada ele geçen taştan bir rölyefte; Mithras'ın boğa öldürme sahnesi işlenmiştir (Res. 26). Frigya başlığıyla

²²⁵ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Misya> (09.04.2020).

²²⁶ Güran 2010: 51-52.

²²⁷ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Pisidya> (10.04.2020)

²²⁸ Güran 2010: 53.

verilen Mithras'ın omuzlarının arkasında mantosu uçmaktadır. Röllyefte boğanın başı kopmuş, önde ise üstünde meyvelerin yer aldığı bir sunak yer almaktadır²²⁹.

²²⁹ Vermaseren 1956: 52.

5. ANADOLU DIŞINDA YER ALAN ÖRNEK MİTHRAEUMLAR

Bu bölümde Avrupa’da keşfedilen mithraumların birkaç örneğini detaylı bir şekilde ele alıp Anadolu’daki mithraeumlarla karşılaştırma yoluna gideceğiz. Bu karşılaştırmayı yaparken daha çok Avrupa’daki mithraumlarda ele geçen arkeolojik verileri değerlendirmeye çalışacağız. Çünkü Bizans eliyle Hristiyanlık devlet dini olarak kabul edilince bu dinin cemaatlerinden en yoğun tahribatı gören Anadolu’daki mithraeumlar olmuştur. Bunun nedeni ise coğrafyadır. Bu yüzden tahribatın olmadığı ya da dinsel yıkımın daha az olduğu Avrupa mithraeumlarından yola çıkarak Anadolu’daki mithraeumları da yorumlamaya çalışacağız.

5.1. Sette Sfere (Roma, Ostia) Mithraeumu

Günümüzde Roma sınırlarında Ostia Antica adlı liman kentinde yer almaktadır. İçinde bulunan ve bereketi temsil ettiğine inanılan yılan fresklerinden dolayı burası “Yılanlı Mithraeum” olarak da bilinmektedir²³⁰. Tapınak, girişten sunağa doğru uzanmakta olan dar koridor yüzeyindeki mozaik zemin üzerine çizilen yedi daire yahut göksel kürelerden dolayı “Yedi Kapılı Mithraeum” olarak da anılmaktadır (Res. 27)²³¹. 1885-1886 yıllarında Lanciani tarafından keşfedilen tapınağın yalnızca alt kısmı antiktir²³². Üst kısımlar mozaiklerin korunması için sonradan eklenmiştir (Res. 28). İç bölümleri 11.20x4.37 olan tapınağın yan duvarlarında yer alan klineler, yaklaşık olarak 32 erkeği ağırlamış olabilecek kapasitededir. MS 2. yüzyıla tarihlenen tapınakta; iki tane küçük traverten sunak klinelerin ön köşelerine gömülüdür. Bu alandaki siyah beyaz mozaikler sayesinde kült biraz daha anlaşılır bir boyut kazanmıştır (Res. 29)²³³.

Tapınakta in situ olarak ele geçen yuvarlak formlu mermer bir rölyefte tanrı Mithras’ın boğayı kurban etme sahnesi işlenmiştir. Duvara yerleştirildiği düşünülen bu rölyef 1.17x1.09 ölçülerinde olup günümüzde Vatikan Müzesi’nde korunmaktadır (Res. 30). Rölyefte Mithras’ın mantosunda ay, yıldız ve gezegenler görülmektedir. Sahnenin

²³⁰ <https://italyagezi.com/ostia-antica-hakinda-bilgi-ostia-antica-nerede-148/> (08.04.2020)

²³¹ https://www.angolohermes.com/Luoghi/Lazio/Ostia/mitreo_Planta_Pedis.html (08.04.2020)

²³² Vermaseren 1956: 121.

²³³ <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)

alt kısmında bir köpek ve yılan kurban edilen boğanın kanını emerken, bir akrep ise boğanın kasıklarını kısıkcıyla ısırılmaktadır. Ayrıca boğanın kuyruğu buğday başağıyla sonlanmaktadır²³⁴.

Gordon 1976'daki "The Sacred Geogrphy of a Mithraeum: The Example of Sette Sfere" adlı çalışmasında tapınağı şu şekilde yorumlamıştır: Mithraeuma giriş her zaman olduğu gibi yine merkez dışı yapılmaktadır. Girişte yerde 'U' şeklinde bir su haznesi ve mozaikten yapılmış bir hançer yer almaktadır (Res. 31). Su haznesi tanrı Mithras'ın boğayı öldürerek evreni yarattığı mağaranın yakınındaki arınma suyuna atıfta bulunmaktadır. Mars'ın silahı olarak bilinen hançer ise genellikle boğanın kurban edilmesine referanstır. Bu tapınakta Zodyak simgeleri yoğun olarak kullanılmıştır ve bu simgeler klinelerin önündeki çıkıntıların yatay kısmında, mozaik şeklinde tasvir edilmektedir. Ki, burada betimlenen 12 burç net bir şekilde görülmektedir²³⁵.

Sol taraf	Sağ taraf
Koç	Balık
Boğa	Kova
İkizler	Oğlak
Yengeç	Yay
Aslan	Akrep
Başak	Terazi

Düzenden anlaşıldığı kadarıyla sol taraf; kuzey yönünü, ilkbahar ile yaz mevsimini ve gündüzü temsil etmektedir. Sağ taraf; güney yönünü, sonbahar ile kış mevsimini ve geceyi temsil etmektedir (Çiz. 5). Ayrıca klinelerin önünde Sol (güneş) ve Luna (ay) ile bağlantılı olan meşale taşıyıcıları Cautes ve Cautopates yer almaktadır

²³⁴ <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)

²³⁵ Gordon 1976: 119-165.

(Çiz. 6).²³⁶ Zodyak işaretlerinden hareketle; tapınağın kuzey-güney ekseninde bir ekinoks çizgisinin olduğu aktarılmaktadır. Bu çizgi, soldaki yengeç ve ikizler ile sağdaki, oğlak ve yay arasındadır.

Yerde, klineler arasında tapınağa modern anlamda ismini veren yedi tane siyah kemer vardır. Bu kemerler genellikle ruhların geçmesi için zorunlu olan yedi cennetin kapısı olarak kabul edilmektedir (Çiz. 7). Fakat onlar gök ile ilgili kürelerdir. Evrenin Zodyak işaretleri ve gezegenler tarafından yönetilen parçalarıdır. Ki, bu yönetim gezegenlerle birlikte inisiyasyon derecesine karşılık gelmektedir²³⁷.

Klinelerin dikey kısmında iki tane niş mevcuttur (Res. 32 a-b). Bu nişler olasılıkla ruhların alçalıp yükseldiği cennet kapıları olarak açıklanmaktadır. Ayrıca nişlerde ya da aediculalarda yer alan gezegenler mozaikle net bir şekilde tasvir edilmiştir²³⁸.

Sol taraf

Jüpiter (asa ve şimşek ile)

Merkür (caduceus (asa) ve üye ile)

Luna (ok, hilal ya da nar ile)

Sağ taraf

Satürn (sakallı)

Venüs (başında örtü ile)

Mars (miğfer, mızrak, kalkan ile)

Buradaki gezegenlerin sırası tesadüfi bir sıralama değildir. Bu yüzden durum yoruma açıktır. Gordon'a göre; ışık henüz ortaya çıkmamışken, yaratılış gecesinde doğum sırası dikkate alınarak, gezegenlerin sırası oluşturulmuş olmalıdır. İnanişe göre bu alan, gezegenlerin gece evi olarak kabul edilmektedir. Yedinci gezegen de bu yüzden eksiktir. Çünkü: bu gezegen, karanlığa ve geceye ait olmayan Mithras-Sol'dur. O, ışığı yaratandır ve merkezi nişte tasvir edilir²³⁹.

²³⁶ Gordon 1976: 119-165.

²³⁷ <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)

²³⁸ <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)

²³⁹ Gordon 1976: 119-165.

5.2. Walbrook (Londinium, Londra) Mithraeumu

Burada kazılar başlamadan önce 1889'da beyaz mermerden bir rölyef ele geçmiştir. Rölyefte Tauroktoni sahnesi işlenmiştir. Günümüzde Londra müzesinde korunan rölyefte bir kuzgun haber getirmekte ve tanrının pelerini havalanmaktadır. Köpek ve yılanın başı kanın olduğu yerde betimlenirken, akrep yine boğanın kasıklarından tutmaktadır. Her iki yanda meşale taşıyıcıları Cautes ve Cautopates yer almakta olup, sağ üst köşede tanrı Sol, bigasını sürmektedir. Alt köşelerde ise rüzgar olarak yorumlanan; biri genç diğeri sakallı, uzun saçlı iki büst bulunmaktadır (Res. 33)²⁴⁰.

Tapınak, 1954'te 14 katlı modern bir plaza olan Buklersbury House'un temel kazıları sırasında ortaya çıkarılmıştır. Bu ofis bloğunun inşa edilebilmesi için tapınak temeli ve yan duvarları yerinden sökülerek halka açık bir alanda, Kraliçe Victoria Caddesi'nin bulunduğu Londra EC4 yoluna taşınmıştır (Har. 5). Londra duvarı olarak da adlandırılan bu tapınağın şimdiki konumu sokak seviyesinde olsa da orijinal hali kısmen yer altına inşa edilmiş olup "Mitraik Epiphany'nin" gerçekleştiği Mithras mağaralarını anımsatmaktaydı (Res. 34)²⁴¹. Roma döneminde kötü kokulu bir nehrin aktığı Walbrook'ta bataklık bir arazide kıyıya yakın olarak inşa edilen²⁴² alan, 1954'te W.F Grimes tarafından kazılmaya başlanmıştır²⁴³. İlk bir erken Hristiyanlık kilisesi olduğu düşünülen alanın, MS 240 dolaylarında inşa edilmiş bir mithraeum olduğu tahmin edilmektedir (Çiz. 8). Burada Mithras Kültü'nün yanında Serapis Kültü'nün varlığı da düşünülmektedir. Çünkü: Frig başlıklı bir Mithras başı dışında başında kalathos olan mermer bir Serapis başı da kazıdan ele geçmiştir (Res. 35)²⁴⁴.

Roma İmparatorluk Dönemi'nin başlangıcında dört tane lejyon bulunmaktaydı. Bu sayı zamanla üçe indirilmiştir. Daha sonraki süreçlerde ise II. Augusta, XX. Augusta, XIV. Gemina, IX. Hispana, II. Adiutrix ile VI. Victrix olmak üzere toplamda altı tane lejyonun İngiltere'de hizmet ettiği aktarılmaktadır. Bu lejyon çoğunluğundan

²⁴⁰ Vermaseren 1956: 283.

²⁴¹ https://kids.kiddle.co/London_Mithraeum (01.05.2020)

²⁴² <https://www.theguardian.com/science/2017/nov/08/reconstructed-roman-temple-mithras-opens-public-bloomberg-hq> (03.05.2020)

²⁴³ Vermaseren 1956: 285.

²⁴⁴ https://kids.kiddle.co/London_Mithraeum (01.05.2020)

dolayı buranın Mithraizm dışında birçok farklı kulte ev sahipliği yaptığı tahmin edilmektedir²⁴⁵ ki alanda ele geçen Serapis başı bu düşünceyi desteklemektedir. Yani bu alan standart bir mithraeum değildir. mithraeumun genişletilmiş bir versiyonudur.

Orijinal tapınağın başlangıçta küçük ve kare planlı olduğu ve daha sonra dikdörtgen uzun bir forma dönüştürüldüğü aktarılmaktadır. Bu mithraeumda, kültün yedi derecesini temsil ettiğine inanılan yedi tane sütunun var olduğu söylenmektedir. Ayrıca mithraeumun önünde benzerlerinden farklı olarak bir apsisin olduğu göze çarpmaktadır (Res 36)²⁴⁶. Yenilenme ve genişletilme süreci ile yedi sütunun eklendiği düşünülen tapınakta, yeniden yapılanma sadece zemin ve duvarları içermekte olup²⁴⁷ düşük seviyede ve karanlık bırakılan alan ziyaretçilere bir mithraeum atmosferi yaşatmaktadır²⁴⁸. Orijinal yeri Walbrook Nehri'nin aktığı eski bir vadide olan tapınağın uzunluğu 18 m, genişliği ise yaklaşık olarak 7,5 m'dir. Sağlam bir şekilde inşa edilen tapınağın ana malzemesi; kiremit tesviye, Kentish ragstone²⁴⁹ ve yapıştırıcı özelliği olan bir karışımdan meydana gelmektedir. Yapının en önemli özelliklerinden biri apsisin tepesinde kare şeklinde bir payanda ve yanlarda yarım daire formunda payandaların yer almasıdır²⁵⁰. Bu payandaların tamamının bina inşa edilirken zemin zayıflığına bağlı olarak eklendiği düşünülmektedir²⁵¹.

Geçmiş dönemlerde, nefin koridorlarındaki klinelerde ahşap malzemenin kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca yarım daire apsisin zemin yükseltisinin, nefin zemin yükseltisinden 3 m yukarıda olduğu aktarılmaktadır. Apsisin arka duvarına açılan dört tane delik spekülatif yorumlara sebep olsa da bu deliklerin içeriği aydınlatmaya yönelik olduğu genel kanı olarak kabul edilmektedir²⁵².

Bu alanda mithraeum olduğuna dair kanıtlardan biri de bu alanda çıkarılan beyaz mermerden yapılmış Frig başlıklı Mithras başıdır (Res. 37). Bu baş büyük ihtimalle

²⁴⁵ <https://www.theposthole.org/read/article/309> (02.05.2020)

²⁴⁶ <https://www.theposthole.org/read/article/309> (02.05.2020)

²⁴⁷ Vermaseren 1956: 285-287.

²⁴⁸ <https://www.ianvisits.co.uk/blog/2017/11/08/see-the-triumphant-restoration-of-roman-londons-mithraeum/> (02.05.2020)

²⁴⁹ İngiltere'nin "Kent" şehrinde yatakları olan ve jeolojik oluşumdan alınan gri sert kalker.

²⁵⁰ Vermaseren 1956: 285.

²⁵¹ Vermaseren 1956: 284-285.

²⁵² Vermaseren 1956: 285.

boğa kurban etme sahnesinden kopmuş bir parça olarak günümüze ulaşmıştır²⁵³. Ayrıca alanda Dionysos Kültü'ne ait heykeller de bulunmuştur. Dionysos'un üzüm asmasına ulaştığını gösteren küçük heykel grubunda; ağaç gövdesinde bir keçi ayağı yer alırken, Dionysos'un sol tarafında bir eşeğin üzerinde Silenus, sağ tarafında ise bir Satyr yer almaktadır. Ayrıca sağ tarafta ayaklarının önünde, bir leopar yer alan ve şarap taşıyan Menaed heykeli bulunmaktadır (Res. 38)²⁵⁴. Tüm bu veriler bu alanda, hem Mithras hem Serapis hem de Dionysos Kültü'nün varlığını ortaya koymaktadır.

5.3. Dura Europos (Suriye) Mithraeumu

Bu mithraeum 1934'te Dura-Europos'un (Es-Sâlihiyeh) kuzeybatı bölümünde keşfedilmiştir. Kazılardan sonra burada çıkarılan eserler New Heaven'deki Yale Üniversitesi Güzel Sanatlar Galerisine taşınmıştır. MS 168'de inşa edildiği düşünülen mithraeum birbirine paralel olan üç odadan oluşmaktadır. A odası, tapınağın bulunduğu odaydı, merkezi bir bölmeyle A odasından ayrılan B odasına bir kapı ile girilmektedir (Çiz. 9). C odası ise ilkin bir evin giriş divanı olarak öne çıkmaktaydı. Tapınak odasında yer alan altı üstlü iki kabartmada, Tauroktoni sahnesi işlenirken kabartmaların önünde bir sunak yer almaktadır. Kabartma önünde bulunan sunak zeminden yüksek olup önünde bir merdiven bulunmaktadır. Merdivene yetişmeden ise küçük bir su kuyusunun olduğu aktarılmaktadır (Res. 39). Ayrıca ana sunağın her iki yanında dasunaklar bulunmaktadır²⁵⁵.

MS 210 yılında mithraeumun genişletildiği yeni değişikliklerle birlikte mabede yeni bir dış odanın eklendiği söylenmektedir. B bölmesine iki sütun eklenerek tapınağı çevreleyen duvarın temellerinin sağlamlaştırıldığı ve güneye inşa edilen küçük bir odada oturma yerlerinin eklendiği aktarılmaktadır. Ayrıca doğuda C odasına bir giriş holü eklendikten sonra üstüne bir sundurma ilave edilmiştir. Bu genişletme çalışmalarıyla birlikte sunağın arka tarafına kemerli bir niş inşa edilerek kabartma alanı yeniden dekore edilmiştir²⁵⁶. MS 240 yılında yapının son hali, ikinci bir yeniden yapılanma ile tamamlanmıştır. Yeni tonozlu alanın ve eklenecek yeni kolonların yapımı

²⁵³ Vermaseren 1956: 286.

²⁵⁴ Vermaseren 1956: 287.

²⁵⁵ Vermaseren 1956:57-58.

²⁵⁶ Vermaseren 1956: 61.

için; çatının çıkarıldığı ya da değiştirildiği anlatılmaktadır. Bu evredeki inşaat sürecinde güney odadaki oturma yerleri kuzeydeki oturma yerlerinin seviyesine yükseltilerek her iki tarafa iki sütun eklenmiştir. Bu girişim, odaları simetrik hale getirmiştir²⁵⁷. Ayrıca klinelelerden dar bir koridor oluşturulduğu, bunun da yeni yapılan kapıya doğru uzandığı söylenmektedir. İlk sütun çifti ve duvar arasında yeni yükseltilmiş podyumda tonozlu bir destek bölümü oluşturulmuş, böylece sütunlar ve kabartmaya doğru yedi basamaklı bir merdiven inşa edilmiştir. MS 3. yüzyılın sonlarına doğru alanın tahrip edilmesinden dolayı tapınak kumlara gömülmüştür²⁵⁸.

Alan kazıldıktan sonra külte ait olan mermer bir rölyef ele geçmiştir. Rölyefte Mithras, doğulu kıyafetiyle boğayı kurban ederken betimlenmektedir. Rölyefte, akrep ile Cautes ve Cautopates (Meşale taşıyıcıları) verilmemiştir. Yalnızca boğadan akan kanı bir yılan ve küçük bir köpek emerken tasvir edilmiştir. Boğaya yaptığı hamleyle pelerini havalanan Mithras'ın başında Frig başlığı bulunurken havalanmış pelerini üzerinde Sol'un habercisi olan kuzgun, tanrıya bakmaktadır. Ayrıca Mithras'ın başının bulunduğu bölümün üst kısmında kalathosla betimlenen sakallı (Satürn-Serapis) bir figür yer almaktadır. Sol tarafta güneşi temsil eden Sol İnvictus, sağ tarafta ise ayı temsil eden Luna'nın büstü bulunmaktadır²⁵⁹. Boğa Kurban etme sahnesinin önünde üç kişilik bir grup göze çarpmaktadır. Bu figürlerin en büyüğü sağ sütunun yanında bir kaidede duran Zenobia'dır²⁶⁰. Zenobia'nın sol tarafında tütsü yerleştirdiği bir tyhmiaterion bulunmaktadır. Zenobia'nın yanında ise ayaklarının altında iki küçük figür bulunan ve isimleri Jariboles ile Barnaadath olan iki asker bulunmaktadır (Res. 40). Kemerde burçların yer aldığı rölyefin üstünde kandillerin kancalarını asmak amacıyla kullanılan, rölyef boyunca simetrik olan altı tane delik açılmıştır²⁶¹.

²⁵⁷ https://www.mithraeum.eu/monumenta/mithraeum_dura_europos (05.05.2020)

²⁵⁸ Vermaseren 1956: 60-63.

²⁵⁹ Vermaseren 1956: 64.

²⁶⁰ MS 240'ta doğan ve 274'te ölen bu şahıs Palmyra'nın Kraliçesi olup, Roma'ya baş kaldırmıştır. Suriye, Filistin, Lübnan, Anadolu'nun kısmen Güney ve Doğu bölgeleri ile Mısır'ı kontrolü altına almıştır.

²⁶¹ https://www.mithraeum.eu/monumenta/relieve_de_dura_europos (05.05.2020)

6. MİTHRAEUMDAN KİLİSEYE

Bu bölümde mithraeum olarak inşa edilen ve daha sonra kiliseye dönüştürüldüğü tespit edilen kutsal alanlardaki dönüşüm süreci ve inançta ortaya çıkan farklılıklar tespit edilmeye çalışılacaktır.

Doliche I – II Mithraeumu, Zerzevan Kalesi Mithraeumu ve Trabzon'da Kızlar Manastırı olarak bilinen kutsal merkez, Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte Hristyan cemaatlerin saldırısına uğramıştır. Bu saldırı sonucunda tapınakların içindeki kült eşyaları ile kült ikonografisi ve heykeller ortadan kaldırılmış ve Hristiyanlığın sembolü olan haç işaretleri duvarlara kazılmıştır. Öte yandan Hristiyan cemaatler tarafından tahrip edilmeyen Avrupa'daki mithraeumlar ise Hristiyanlığın Avrupa içlerine girmesiyle yeni bir boyut kazanmış ve zor kullanmadan kiliseye dönüştürülmüştür.

6.1. Santa Maria Capua Vetere (İtalya) Mithraeumu

Mithras'a adanan en güzel ve en önemli mithraeumlardan biridir. 1922'de Roma şehrindeki Capitol'un içinde yer alan S. Erasmo Kilisesi yakınlarında keşfedilmiştir. Bu tapınak, Mithraizm'in devlet kültürüne ve çevresine ne denli yayıldığını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Tapınak muhtemelen MS II. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Bu mithraeum yok edilmemiştir. Ancak erişime kapatılmak üzere çöplerle ve toprakla doldurulmuştur. Buradaki yokluğa terk edilişi Hristiyan cemaatlere adanmak çok da doğru bir varsayım değildir. Çünkü burada zaferlerinin göstergesi olarak ön plana çıkan herhangi bir kilisenin inşası söz konusu değildir ancak sonraki dönemlerde yapı kilise olarak işlev görmüştür.²⁶²

Bu tapınakta, giriş bir vestibül (hol) şeklindedir. Bu vestibül kült odasına bitişik olup, kült odasına criptoportik (kapalı koridor) bir geçiş sağlamaktadır. Uzunluğu 9 m, genişliği 3.49 m olan tapınakta, klinelerin bulunduğu koridorun tavan yüksekliği 3.37 m iken, tonozlu kült freskinin bulunduğu alanın tavan yüksekliği 2.83 m boyutlarındadır. Mermer ile kaplı orta koridorun sağ ile solunda oturma klineleri yer almaktadır. 85 cm yükseklikte olan bu klinelerin uzunluğu 8.35 m'dir ve bu klinelerde kırmızı renkli

²⁶² Vermaseren 1956: 105.

sıvanın kullanıldığı aktarılmaktadır (Çiz. 10)²⁶³. Ayrıca tapınak odasının güney ucunda etrafı çimentoyla sıvanmış bir su kuyusu yer almaktadır Bu kuyu müritlerin arınma amaçlı kullandıkları su kuyusudur²⁶⁴. Klinelerin bulunduğu koridorun sonunda batı duvarına yönelik eğimli üçüncü bir kline daha yer almaktadır. Bu klinenin önünde yer alan küçük bir kanal kuzey duvarında kaybolmaktadır. Klineli alanın duvarlarında kırmızı bantla çevrilen şeritler yer alırken, tonozlu kült resminin hem tonozunda hem de duvarlarında freskler işlenmiştir (Res. 41). Tonozun tavanları sarı zemin üzerine sekiz kollu olacak şekilde mavi ve kırmızı renkli yıldızlarla bezenmiştir (Res. 42). Nişin içinde ise boğa kurbanı ve tanrı Mithras fresk şeklinde işlenmiştir²⁶⁵. Mithras bir eliyle boğanın burun deliklerinden tutup kavrar iken diğer elinde hançer ile hamlede bulunmaktadır. Boğanın kanını emen köpek tek başına verilmiştir. (normalde yılan ve bir akrep ona eşlik etmektedir). Yaptığı hamleyle pelerini havalanan Mithras'ın başında Frig başlığı bulunmaktadır. Sağ ve sol üst köşelerde Sol İnvictus ve Luna yer almaktadır. Sol'un önünde kurbanın habercisi olan kuzgun Mithras'a bakmaktadır. Sahnenin orta alanında sağ ve sol köşelerde Cautes ve Cautopates (meşale taşıyıcıları) yer alırken, sağ ve sol alt köşelerde iki baş yer almaktadır. Sakallı olan başın Satürn olması muhtemelken, sakalsız olan genç başın rüzgar olabileceği tahmin edilmektedir (Res. 43).

Ek olarak su kuyusunun bulunduğu yerin duvarında Eros ve Psyche'nin mermer kabartması yer almaktadır. Kabartmada; sol elinde yanan bir meşale ile çıplak Eros'un yanında Psyche yer almaktadır (Res. 44). Psyche Eros'un kolundan tutup bir yere götürme eğiliminde olup, sağ eliyle giymiş olduğu uzun ve şeffaf elbisesini tutmaktadır. Psyche'nin omzunda ise kelebeğin kanadına benzeyen bir çift kanat bulunmaktadır. Kabartmanın temasına göre; ruh ahirete giderken Eros tarafından aydınlatılmaktadır. Ve bu kabartma cenaze anıtlarında sıklıkla görülen bir temayı ele almaktadır. Bu yüzden bu mithraeumda işlenen temanın amacı tam olarak bilinmemektedir. Muhtemelen sembolik bir ayin aracı olarak kullanılmıştır²⁶⁶.

²⁶³ Vermaseren 1956: 106.

²⁶⁴ https://www.mithraeum.eu/monumenta/mitreo_di_santa_maria_capua_vetere&pid=248 (08.05.2020)

²⁶⁵ Vermaseren 1956: 106.

²⁶⁶ https://www.mithraeum.eu/monumenta/eros_y_psychehttps://www.mithraeum.eu/monumenta/eros_y_psyche (08.05.2020)

6.2. San Clemente (Roma) Mithraeumu

1867 yılında San Clemente Bazilikası'nın altında bir mithraeum bulunmuştur. Yer seviyesinin altında olan bu mithraeumda başlangıçta yoğun su sızıntısından ötürü araştırma ve çalışma yapılamamıştır. Ancak, kazılara 1914 yılında bir su tüneli inşa edildikten sonra devam edilebilmiştir²⁶⁷. Biten kazı çalışmalarının sonucunda; merdivenden inip pronaosu geçtikten sonra mithrauma giriş gerçekleştirilmektedir. İyi sıvanmış merkezi bir koridor ve duvarlara doğru eğimli, boydan iki klinesiyle dikkat çekmektedir. Uzunluğu 9.60 m olan tapınağın genişliği 6 m'dir. Yerden tavan yüksekliği ise yaklaşık 3 m olarak tahmin edilmektedir. Ayrıca girişin bitişiğinde klinelerin diğer ucunda ayrı bir oda ya da niş yapılmıştır. Bu niş, üzerinde Tauroktoni sahnesi olan sunağın hemen arkasında yer almakta olup, içinde kült heykelinin bulunduğu aktarılmaktadır (Res. 45)²⁶⁸.

MS II. yüzyıl dolaylarında burada yaşayan Romalı bir asilzadenin evinin merkezi Mithras'a adanmak üzere mabede dönüştürülmüştür. Kült atmosferi oluşturmak için odanın batı ucundaki kapıda bir niş açılmıştır. Niş ile birlikte tanrı Mithras'a Tauroktoni kabartmalı bir sunak ve her iki yana oturma klineleri yerleştirilmiştir. Sunağın ana yüzünde tanrı Mithras bir boğayı kurban etmekte, diğer üç yüzde ise Cautes ve Cautopates ile bir yılan tasvir edilmektedir²⁶⁹.

Kült ikonografisinin bulunduğu oda dışında kemerli büyük bir nişin bulunduğu bir koridor da mevcuttur. Bu kemerli nişin içinde ve sağında küçük nişler de yer almaktadır. Bu nişlere konulduğu düşünülen üç tane amphora bulunmaktadır. Üçünün de içi boş olan amphoraların ne amaçla kullanıldığı bilinmemektedir²⁷⁰. Bu kapların arınma amaçlı su taşınmasında kullanıldığını düşünmekteyiz (Res. 46). Kutsal merkezin kemerli olan çatısında etrafı mozaiklerle süslü yuvarlak ve dikdörtgen aydınlatma delikleri bulunmaktadır. Bu deliklerin boğucu havayı aspire ettiği de düşünülmektedir. Geriye kalan diğer yedi tane yuvarlak deliğin ise gezegenlerle ilişkili olduğu aktarılmaktadır²⁷¹. Daha önce de bahsi geçen giriş odasının içinde, bir arınma kuyusu ile

²⁶⁷ https://www.mithraeum.eu/monumenta/mitreo_di_san_clemente (10.05.2020)

²⁶⁸ Vermaseren 1956: 156.

²⁶⁹ <https://archaeology-travel.com/readers-write/see-a-mithraeum-in-rome/> (10.05.2020)

²⁷⁰ Vermaseren 1956: 156.

²⁷¹ https://www.mithraeum.eu/monumenta/mitreo_di_san_clemente (10.05.2020)

iki tane dikdörtgen mezar bulunmaktadır. Bilgileri edindiğimiz kaynakta kuyu ve mezarlarla ilgili herhangi bir görsel materyal bulunamamıştır²⁷².

MS 4. yüzyılda mithraeum, Hristiyan cemaatler tarafından kapatılmıştır. MS 5. yüzyılda kapatılan bu mithraeumun üzerine bir kilise inşa edilmiştir. St. Clemente'ye adanmış olan bu kilisenin üzerine MS 11. ile 12. yüzyılda Papa I. Clement olarak görevde bulunan Titus Flavius Clemens öncülüğüyle bir bazilika inşa edilmiştir. Günümüzde Saint Clement Bazilikası ziyaret edildiğinde; yukardan aşağıya doğru dinsel bir katmanın varlığı göze çarpmaktadır. İlk 12. yüzyıl bazilikası, sonra 5. yüzyıl kilisesi, daha sonra bir Roma evinin deposu ve en sonunda ise bir mithraeuma inilmektedir (Res. 47)²⁷³.

²⁷² Vermaseren 1956: 156-157.

²⁷³ <https://archaeology-travel.com/readers-write/see-a-mithraeum-in-rome/> (10.05.2020).

7. ANADOLU MİTHRAEUMLARININ DİĞERLERİ ARASINDAKİ YERİ

Bu bölümde kesin olarak bilinen Doliche ve Zerzevan Mithraeum'larının özelliklerine göre Anadolu Mithraeum'ları mimari ve döşem olarak karşılaştırılıp, diğerlerine göre benzer ve ayrı yönleri belirlenmeye çalışılacaktır.

7.1. Sette Sfere , Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması

Romalıların askeri geçişlerinin konumlandığı yer olan Doliche'de hem Roma tanrılarının izleri hem de geçmiş dönemin dinsel görüngüleri yer almaktadır. Bu alanda veri azlığından dolayı kült ikonografisi ve kült özellikleriyle ilgili eksiksiz bilgi vermek neredeyse mümkün değildir. Ayrıca alanda doğulu kültürler daha çok ön plandadır ki Mithras Kültü'nün yanında Jüpiter-Dolichenus Kültü de rağbet gören diğer kültürler arasındadır. Bu alanda Hristiyan cemaatlerin yıkımına ve tahribatına maruz kalan kült kabartmalarında haç izleri net bir şekilde gözlenebilmektedir. Doliche'de tahrip edilen kült kabartması üzerinden ortaya atılan yorumlar, diğer mithraeumlardan yola çıkarak değerlendirilmektedir. Aynı yorum ve analizler Zerzevan Mithraeum'u için de geçerlidir. Antik Roma idaresindeki en doğu uç olan Zerzevan bir garnizon görevi görmekteydi. Buradaki mithraeum da tıpkı Doliche gibi ana kayaya oyularak inşa edilmişti. Bu alanda da kült ikonografisine dair çok ses getirecek bir iz bulunmamakta olup, yorum ve analizler niş ile diğer kült olguları üzerinden yapılmaktadır. Hem Doliche hem de Zerzevan Hristiyan cemaatlerin tahribatından yoğun bir şekilde etkilendikleri için daha sonra kiliseye dönüştürülmüşlerdir. Doliche ve Zerzevan'ı, Sette Sfere ile karşılaştırdığımızda; Sfere'nin daha iyi korunduğunu görürüz. Bu alan gerek klineler gerekse kült ikonografisine ait tasvirlerle günümüze kadar etkileyici bir şekilde ulaşmıştır. Bu alanı Doliche ve Zerzevan'dan ayrı tutan en belirgin özellikler; alanda yer alan siyah beyaz mozaikler, göksel simgeler, tanrısal figürler ve yılan ile hançer tasvirleridir. Ayrıca Sfere'deki mithraeum'un yapımı Doliche ve Zerzevan gibi ana kayanın oyulmasıyla değil mimari unsurların kullanımıyla gerçekleşmiştir. Sette Sfere Batı Roma sınırlarında yer aldığı için Hristiyan yıkımından çok fazla etkilenmemiştir. Bu yüzden klineleri çok güzel bir şekilde korunmuştur. Doliche ve Zerzevan'da ise yoğun tahribattan dolayı klineye dair mimari hiçbir blok günümüze ulaşmamıştır.

Sadece bu alanlardaki arınma amaçlı kullanılan su kuyuları ve nişler gözle görülebilmektedir.

7.2. Walbrook, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması

Walbrook Mithraeumu da tıpkı Doliche ve Zerzevan gibi Roma'nın askeri karargahı konumundadır. Günümüzde orijinal yerinden farklı bir alana taşınmış olan bu tapınak da doğal bir kayaya oyulmadan mimari düzeneklerle inşa edilmiştir. Benzerlerine oranla büyük bir alanı kaplayan mabette, zemin ve klineler günümüze ulaşabilmiştir. Bu büyük yapının yedi gezegeni temsil eden yedi sütunla desteklendiği aktarılmaktadır. Bu sütunların benzerlerinin kısmen de olsa Doliche ve Zerzevan'da ana kayaya oyularak oluşturulduğunu görmekteyiz. Kapladığı alan itibariyle Doliche ve Zerzevan'dan yaklaşık olarak dört kata daha büyük olan tapınakta Mithras ile birlikte Serapis Kültü'ne dair izlere de rastlamak mümkündür. Bu yönüyle Doliche (Jüpiter-Dolichenus) ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Wallbrook'ta Dionysos Kültü de mevcuttur. Ek olarak Doliche ve Zerzevan'da payandalarla desteklenmiş bir apsis bulunmazken, Wallbrook Mithraeumu'nda bu mimari yenilik karşımıza çıkmaktadır. Bu mimari yeniliğin eklenmesindeki sebep, tapınağın inşa edildiği alanın zemin olarak sağlam olmayan, bataklık bir noktada yer almasına dayanmaktadır. Bu alanda tapınak ikonografisine dair heykel ve kabartma ele geçmiştir. Bu da bu tapınağın daha çok önem kazanmasını sağlamıştır.

7.3. Dura-Europos, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması

Bu tapınak diğer tüm tapınaklara göre biraz daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Diğer tapınaklar tek oda ya da çift odadan meydana gelirken, bu tapınak birkaç oda ve koridordan meydana gelmekteydi. Ve bu tapınağın kaderi diğerleri gibi değildi. Diğer tapınaklardan çıkan eserler buldukları ülke sınırları içerisinde korunurken bu tapınaktan çıkarılan eserler New Heaven'a taşınmıştır.

Değişik evrelerde genişletilen tapınakta, odaların simetrik görünmesi için sütun çiftleri eklenmiştir. Doliche ve Zerzevan'da olmayan klineler burada yine göze çarpmaktadır. Ayrıca kült kabartmasının bulunduğu alanda yedi basamaklı bir podyumun yer alması da başka bir farklılıktır. Bu alanda da Doliche'ye benzer şekilde ya Jüpiter-Dolichenus ya da Satürn-Serapis kültlerinden birinin de mevcut olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Dura-Europos Mithraeumu'nun kült kabartmasında

tanrıyla birlikte kraliçe Zenobia'da tasvir edilmiştir. Bu özellik; Doliche, Zerzevan ve diğer tapınaklara aykırı bir özellik olarak öne çıkmaktadır.

7.4. Santa Maria, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması

Doliche ve Zerzevan gibi doğal bir ana kayaya oyulmayan, aksine mimari yapı elemanları kullanılarak inşa edilen tapınak, Hristiyan topluluklarından zarar görmeyen bir Batı Roma tapınağıdır. Doliche ve Zerzevan'dan farklı olarak bir hol ile giriş yapılan tapınakta, oturma klineleri ve kült kabartması çok iyi korumuştur. Bu tapınağın Anadolu tapınaklarından bir diğer farkı ise burada Tauroktoni ikonografisinin fresk şeklinde verilmesidir. Bir de diğer mithraeumlardan farklı olarak bu mithraeumun su kuyusunun bulunduğu yerde, Eros ve Psyche'nin kabartmasının bulunması ilginç bir durumdur.

7.5. San Clemente, Doliche ve Zerzevan Mithraeumu'nun Karşılaştırılması

San Clemente Bazilikası'nın en alt katında bulunan bu tapınak doğal bir mağara ya da içi oyulan bir ana kayaya inşa edilmemiştir. Bu tapınak aslında Romalı bir soylunun evini Mithras'a adanmasıyla mabede dönüştürülmüştür. Kült atmosferi oluşturmak için ise Klineler, niş ve sunak sonradan eklenmiştir. Yani Doliche ve Zerzevan içleri oyularak inşa edilen tapınaklar iken, San Clemente ise evden devşirilen bir tapınaktır. Burada yer alan 4 yüzlü sunak ve nişlere konulan amphoralar, Doliche ve Zerzevan'da mevcut değildir. Batı Roma sınırlarında yer alan bu tapınak, doğudakilere oranla daha ılımlı olan Hristiyan cemaatler tarafından tahrip edilmemiştir sadece kapatılmıştır. Ancak, MS 5. yüzyılda kapatılan alanın üzerine kat eklenerek bir kilise inşa edilmiştir. 12. yüzyılda ise buranın üstüne San Clement Bazilikası inşa edilmiştir. Bu bazilika gezildiğinde; yukarıdan aşağıya her inişte dinsel bir skalanın göze çarptığı görülmektedir. İlk 12. yüzyıl bazilikası, devamında 5. yüzyıl kilisesi sonra bir Roma evi ve deposu, en alt katta ise Mithras tapınağı yer almaktadır. Bu yönüyle Tunç Çağı'ndan beri dinsel faaliyetlere ev sahipliği yapan Doliche'ye benzemektedir.

SONUÇ

İnsanlık tarihi boyunca insan ile insanüstü varlıklar arasındaki etkileşim ibadet yoluyla gerçekleşmiştir. Bu etkileşimi önemseyen insanlar; ya karşısında kendini aciz gördüğü doğal bir oluşumu ibadet alanı yapmışlardır ya da uhrevi bir atmosfer oluşturmak amacıyla mimari bir ibadet alanı inşa etmişlerdir. Çalışma konumuz olan Mithras tapınakları da bu amaçla inşa edilen tapınaklardandır. Çoğu araştırmacı tarafından din olarak kabul edilen Mithraizm, aslında yalnızca bazı toplumlarda din olarak kabul görmüştür. Roma toplumunda ise din değil kült olarak faaliyet göstermiştir. Roma toplumunda; asker, tüccar ve kölelerin büyük çoğunlukta inandığı ve yaydığı bu kült, Hristiyanlık tarafından engellenirse dünyayı etkisi altına alacak olan bir dine dönüşecekti. Kökeni Anadolu olan bu inanış; Mitanniler, Medler, Persler, Parthlar, Hindular, Babiller ve Romalılar tarafından benimsenmiştir. İlk kez Anadolu’da Hititler ve Mitanniler arasında MÖ 1400 yılında gerçekleşen Şattiwaza (Mattivaza) anlaşmasıyla tarih sahnesine çıkan Mithra, Sanskritçede dost, arkadaş ve anlaşma anlamına gelmekte olup diğer tüm toplumlarda güneş ve adalet ile yakından ilişkilidir. MÖ 1200’lü yıllarda yazıya geçirilen Hintli Vedik Metinlere, MÖ 900 yılından itibaren Med ve Perslerin dini metinlerine sonra ise Zerdüştlüğün kitabı olan Avesta’ya konu olan Mithraizm Mitannilerin bilinmeyen karanlık tarihinden dolayı Anadolu’ya değil de yazılı kaynakları olan Hint ve Pers kültürlerine atfedilmek istenmiştir ki Roma’da kült olan Mithraizm’in kökeni de sürekli Perslilere ve Hintlilere dayandırılmak istenmiştir. 1971’de Manchester Üniversitesi çatısı altında “*Birinci Uluslararası Mithra Araştırmaları Kongresi’nde*” J. Hinnels ve R.L. Gordon Roma’daki Mithraizm’in kökeninin Persli ya da Hintli kaynaklara dayandırılmasını eleştirmiş ve bugüne kadar bu konuda yapılan araştırmaların bilimsel bir anlam ifade etmediğini söylemişlerdir. Bu kongredeki eleştiriler, dünya genelinde birçok araştırmacı tarafından kabul görülüp, literatüre genel kanı olarak sunulmuştur. Ancak, ülkemizde halende bu konuda araştırma yapan bilim insanlarının çoğunluğu, tapınaklarda çalışma yürütürken bile Persli ve Hintli Mithra’yı referans göstermektedirler. Oysa Perslilerde ve Hintlilerde aleni bir şekilde Mithra’ya adanan bir tapınak yoktur ki Pers kültüründe ikonacılık yasaktır. Bu yüzden tapınak, heykel ve kabartmalara yönelik izler bulmak çok zordur. Hele ki Mithraizm’in yaşandığı MÖ 900.- 600. yüzyılları arasında bu katılık oldukça

yaygındır. Zaten ülkemizde keşfedilen tapınaklar da Roma uygarlığının kültürel mirasıdır. Bilindiği gibi Mithraizm, Pompeus'un MÖ 63 yılında Kilikya'yı almasıyla Roma'ya Kilikya üzerinden taşınmış ve yayılmıştır. Bu yüzden günümüzde keşfedilen Mithras tapınaklarının tümü Roma'yla ilişkilidir.

Anadolu'da şu an varlığı kesin olarak kanıtlanan iki tane mithraeum keşfedilmiştir. Gaziantep ve Diyarbakır'da yer alan bu iki mithraeum da Roma'ya garnizonluk yapan alanlarda keşfedilmiştir. Buna bağlı olarak Anadolu'da özellikle Roma izlerinin yoğun olduğu alanlarda mithraeumların olma olasılığı yüksektir. Ancak, Hristiyan cemaatler tarafından çoğu tahrip edildiği için ya günümüze ulaşmamıştır ya da tapınağın varlığına dair rölyef, sikke, yazıt ve heykel gibi belirleyici bulgular elimize geçmemiştir. Özellikle Bizans'a yakın olan coğrafyalarda Hristiyan toplulukların daha katı ve daha yıkıcı davrandığını düşünmekteyiz. Gaziantep ve Diyarbakır'da keşfedilen mithraeumlar dışında Anadolu'nun birçok bölgesinde tapınağa dair izler sadece ihtimal dahilindedir. Diğer olası tapınaklar; Kilikya, Kapadokya, Frigya, Pontus, Pamfilya, İyonya, Likya, Misya ve Pisidya bölgelerinde konumlanmaktadır.

Anadolu'da bulunan mithraeumlar incelenirken yıkım ve tahribattan çok az etkilenen Batı Roma tapınakları referans alınarak incelenmiştir. Çünkü: standart bir tapınağın en güzel ve en korunaklı örnekleri Batı Roma coğrafyasında ele geçmiştir. Anadolu'daki tapınakların yorumlanmasında ve bilimsel çalışmaların sürdürülmesinde bu tapınaklar, gerek ikonografik açıdan gerekse mimari açıdan belirleyici birer örnektir. Batı Roma'daki tapınakları Anadolu tapınaklarla kıyasladığımızda Anadolu'da elde ettiğimiz ipuçlarının bir sonuca ulaştığını görmekteyiz. Örneğin; bir Tauroktoni sahnesinde ana temaya Cautes ve Cautopates adlı meşale taşıyıcılarının eşlik ettiğini, tavanda göksel nesnelere olduğunu, tanrıya kurbanın gerçekleşmesi için bir kuzgun haber getirdiğini batılı rölyef ve tasvirlerden yola çıkarak ortaya atabilmekteyiz.

Çalışmamızı noktalarken Anadolu dışındaki mithraeumları ele alarak kıyaslama yoluna başvurduk. Bunun sonucunda Anadolu dışındaki tapınakların daha korunaklı ve daha zengin olduğunu gördük. Bizans eliyle devlet dini kabul edilen Hristiyanlığın Anadolu'daki Mithraizm'in izlerini silip yerine Hristiyanlığın zaferi olan haçı getirdiklerini, bu eylemi ise bir kilise inşa ederek ya da mithraeumu kiliseye dönüştürerek gerçekleştirdiklerini ortaya koymaya çalıştık.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

Bu çalışmada Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından önerilenler dışında aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır. Türkçe kısaltmalarda ise Türk Dil Kurumu'nun tavsiyelerine uyulmuştur.

- Akalın 2009 K. H. Akalın, “Mitra Efsanelerinin ve Mucizelerinin Hristiyanlık Üzerindeki Etkileri”, Akademik Bakış, 17, 1-17.
- Akşit 2019 C. Akşit, Dinler Tarihi, (İstanbul), Kamer Yayınları.
- Alıcı 2012 M. Alıcı, Kadim İnan' da Din: Monoteizm'den Düalizme Mecusi Tanrı Anlayışı, (İstanbul), Ayışığı Kitapları.
- Alijabbari 2017 Z. Alijabbari, “Analyzing Architecture of Mithraism Rock Temples”, Journal of History Culture and Art Research, 6, 3, 1030-1042.
- Alpman 1980 A. Alpman, “Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar”, Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt XIII, sayı: 24, 115–122.
- Angus 2016 S. Angus, The Religious Quests of the Graeco Roman World, (New York), Bibliolife DBA of Biblio Bazaar II LLC.
- Arslan 1999 M. Arslan, “Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkelerinde Mithras Kültü”, Olba II, 1999, 425-445.

- Aydın 2003 F. Aydın, “Sır Dinlerinde Kurtuluş (Orfizim, Mithraizm, Gnostizm)”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8, 189-198.
- Baker 1930 G. P. Baker, Constantine and the Christian Revolution, (New York), National Book Network.
- Baker 1931 G. P. Baker, Constantine The Great And The Christian Revolution, (New York), Eveligh & Grayson Limited.
- Beck 2004 R. Beck, Beck on Mithraism: Collekted Works with New Essays, (Trowbridge), Routledge.
- Beckman 1999 G. Beckman, Hittite Diplomatic Texts: Writings from the Ancient World Series, (Atlanta), Society of Biblical Literature Scholars Press.
- Berges - Nolle 2000 D. Berges – J. Nolle, Die Inschriften von Tyana, I, (Bonn), Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 55.
- Bilgin 1996 M. S. Bilgin, Aryan Mitolojisi: Yazatalar ve Homa, (İstanbul) Doz Kitap.
- Bölmer-Winter 2011 E. Winter-M. Blömer, Toros ve Fırat Arasındaki Tanrılar Ülkesi: Kommagene, Kollektif (çev.), (İstanbul), Homer Yayınları.

- Blömer-Winter 2018 E. Winter-M. Blömer, Doliche, Nihan Salgar-Dilek Çobanoğlu (ed. ve çev.), (Gaziantep), Şehitkâmil Belediyesi Özel Basım.
- Burkert 1999 W. Burkert, İlk Çağ Gizem Tapıları, Sina Şener (çev.), (Ankara), İmge Kitabevi
- Burns-Ralph 1982 E. M. N. Burns-P. L. Ralph, World Civillization, (New York).
- Campbell 2003-a J. Campbell, Doğu Mitolojisi Tanrının Maskeleri, Kudret Emiroğlu (çev.), (Ankara), İmge Kitabevi.
- Campbell 2003-b J. Campbell, Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri, Kudret Emiroğlu (çev.), (Ankara), İmge Kitabevi.
- Campbell 2015 J. Campbell, Batı Mitolojisi: Tanrının Maskeleri III, Kudret Emiroğlu (çev.), (İstanbul) Isık Yayınları
- Cassel 1888 P. Cassel “An Explanatory Commentary On Esther, Consisting Of The Second Targum Translated From The Aramaic With Notes, Mithra, The Winged Bulls Of Persepolis, And Zozoraster”, Translated From German: Aaron Bernstein, (Edinburg).
- Challaye 2002 F. Challaye, Dinler Tarihi, Semih Tiryakioğlu (çev.), (İstanbul), Varlık Yayınları.

- Chapman-Rietschi 1997 Chapman-Rietschi, P. A. L, “ Astronomical Conceptions in Mithraic Iconography”, Journal of the Royal Astronomical Society of Canada, 91, 133-134.
- Coşkun 2016 A. Coşkun, “Roma’nın Askeri Yerleşimi Zerzevan Kalesi’nde Yeni Kazılar”, Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu 1, 47-60.
- Coşkun 2017 A. Coşkun, “Zerzevan Castle in the Light of Recent Archeological Researches”, Anatolia 43, 91-110.
- Coşkun 2018 A. Coşkun, “Bir Roma Garnizonu: Zerzevan Kalesi”, Diyarbakır Dergisi 01, 102-109.
- Coşkun 2019 A. Coşkun, Zerzevan Kalesi: Roma’nın Sınır Garnizonu, (Diyarbakır), Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları.
- Cumont 1903 F. Cumont, The Mysteries of Mithra, (London), The Open Court Publishing Company .
- Cumont 1956-a F. Cumont, The Mysteries of Mithra, Thomas J. McCormack (çev.), (New York).
- Cumont 1956-b F. Cumont, The Oriental Religions in Roman Paganism, (New York).
- Cumont 1960 F. Cumont, Astrology and Religion Among the Greeks and Romans, (New York).
- Çelik 1988 M. Çelik, “Sır Dinleri” Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 8, 213-225, (Erzurum).

- Davies 1959 A. P. Davies, *The First Christian*, A Mentor Books.
- Demirci 1991 K. Demirci, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, (İstanbul), İşaret Yayınları.
- Dumézil 1988 G. Dumézil, *Mitra-Varuna, An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*, (New York), ZonenBooks
- Dürüşken 2000 Ç. Dürüşken, *Antikçağ' da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk: Roma'nın Gizem Dinleri*, (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Eliade 2000 M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Lale Arslan (çev.), (İstanbul), Kabalcı Yayınevi.
- Eliade 2012 M. Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi I*, Ali Berktaş (çev.), (İstanbul), Kabalcı Yayınevi.
- Erol – Şenyurt 2011 A. F. Erol-S. Y. Şenyurt, “A Terracotta Mask of Mithras Found at Camihöyük-Avanos, Cappadocia Providing New Evidence on the Mithraic Cult and Ritual Practices in Anatolia”, *TÜBA-AR*, 14, 87-106.
- Erten 2007 E. Erten, *Küçük Asya'nın Güneyindeki Helios Kültleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (İstanbul).
- Girginer 2008 K. S. Girginer, 2006 yılı Kapadokya ve Kilikya Yüzey Araştırmaları: Kayseri (Yahyalı) ve Adana (Ceyhanlı)

- II), 25. Arkeoloji Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2, 2000, (Kocaeli), 379-403.
- Goldwin 1981 J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, (London), Harpercollins.
- Gordon 1975 R. L. Gordon, Franz Cumont and the doctrines of Mithraism, in: John Russell Hinnels, *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, vol. I, (Manchester), 215–248.
- Gordon 1976 R. L. Gordon, “The Sacred Geography of a Mithraeum: The Example of Sette Sfere”, *Journal of Mithraic Studies*, 1.2, 119-165.
- Gough 1952 M. Gough “Anazarbus”, *Anatolian Studies* 2, (Ankara), 85-149.
- Grant 1957 F. C. Grant, *Ancient Roman Religion*, (New York), Macmillan General Reference.
- Graves 1959 R. Graves, *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, (New York).
- Grégoire 1908 H. Grégoire, “Note sur une inscription grécoaraméenne trouvée à Farasa (Ariaramneia-Rhodandos). In: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 52 année, 6, 1908, 434-447.

- Güran 2010 S. Güran, Anadolu'da Mithras Kültü, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (İstanbul).
- Hahanov 2004 A. Hahanov, Panaret'in Traabzon Tarihi, Enver uzun (çev.), (Trabzon), Yeni Zamanlar Dağıtım.
- Hepding 1903 H. Hepding, Attis: seine Mythen und sein Kult, Giessen.
- Herodotos 1991 Herodot, Herodot Tarihi, Müntekim Ökmen (çev.), (İstanbul), Remzi Kitabevi.
- Hinnells 1975 J. R. Hinnells (ed.), Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies, I-II, 142-151, (Manchester), Manchester University Press.
- Işık 2004 A. Işık, Pers, Helenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültürleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul).
- İnan 2017 F. İnan, "Mithra'nın Anadolu ile Etkileşimi", 1. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 521-531.
- İznic 1999 E. İznic, Anadolu'da Mithra Kültü, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Ankara).

- İzник 2004 E. İzник, “Anadoludaki Gizemli Işık: Mithra”
Uluslar arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi
Bildirileri, 603-662, (Ankara) Türksev Yayınları.
- Jones 1915 H. S. Jones, “Mithraism” Encyclopedia of Religion
and Ethics, Edited by James Hastings, New York,
c.VIII, s.752-759.
- Kadir 1990 C. A. Kadir, “İslam Öncesi Hint Düşüncesi”, Kürşat
Demirci (çev.), İslam Düşüncesi Tarihi, Cilt I,
(İstanbul), İnsan yayınları.
- Keleş 2008 V. Keleş, “Cult of Mithras and the Mithras
Descriptions on Trapezous City Coins”, Muzeul
Național de Istorie a României, Cercetări Numismatice,
XIV, 220-231.
- Kınal 1991 F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, (Ankara), Türk Tarih
Kurumu Basımevi.
- Kızıl 2013 H. Kızıl, “Hint ve İran Mitolojilerine Göre Mitra”,
e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, X, 26-41.
- Korkmaz 2004 E. Korkmaz, Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü, (İstanbul),
Anahtar Kitapları Yayınevi.
- Lahe -Sazonov 2019 J. Lahe-V. Sazonov “Mitra esmamainimine Hetiidi
Kuninga Šuppiluliuma I ja Mitanni Kuninga Šattiwaza
lepingus?”Lühiuurimus indoiraani usundiloost, (Tallin),
Tallinna Ülikooli Humanitaarteaduste instituudi, 1-10.

- Lêvy-Bruhl 2006 L. Lêvy-Bruhl, İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler, Oğuz Adanır (çev.), (Ankara), Doğu Batı Yayınları.
- LİMC 1992 Sarian, Haiganuch . Hekate, dans Fondation Internationale pour le LIMC (ed.) Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, VI- 2, Artemis Verlag Zürich und München.
- Lipiński 1975 E. Lipiński, Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics vol 2, Leuven: Orientaliste.
- Mitchell 2000 S. Mitchell, “Map 66: Taurus”, R. J. A. Talbert (Ed.), Map-By-Map Director II, 2000, 1013-1025. New Jersey.
- Nock 1975 A. D. Nock, “The Development of Paganism in the Roman Empire”, The Cambridge Ancient History, Vol. 12, 409- 448.
- Noss 1970 J. B. Noss, Man’s Religion, (New York), MacMillan Co.; Later edition.
- Oldenberg 1983 H. Oldenberg, Die Religion des Veda, (Stuttgart), Magnus-Verlag.
- Omerxali 2014 X. Omerxali, Zerdüştilerin Kutsal Metinleri, Fahriye Adsay-İbrahim Bingöl (çev.), (İstanbul), Avesta Yayınları.

- Pekman 1989 A. Pekman, Son Kazı ve Araştırmaların Işığında Perge Tarihi, (Ankara), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Renan 1882 E. Renan, Marc-Aurèle et La Fin du Monde Antique, (eds.) Calmann-Lévy, (Paris).
- Sevin 2003 V. Sevin, Anadolu Arkeolojisi, (İstanbul), Der Yayınları.
- Schimmel 2016 A. Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Recep Kibar (çev.), (İstanbul), Külliyyat Yayınları.
- Schwertheim 1979 E. Schwertheim, Mithras. Seine Denkmäler und sein Kult. Antike Welt 10. Sondernummer.
- Taraporewala 2011 I. J. Taraporewala, Zerdüşt Dini/Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mithraizm, Maniheizm, Mazdakizm, Nice Damar (çev.), (İstanbul). Avesta Yayınları.
- Thieme 1960 P. Thieme, "The "Aryan" Gods of the Mitanni Treaties", Journal of American Oriental Society 80 (4), 301–317.
- Tsetschladze 1992 G. R. Tsetschladze, "The Cult of Mithras in Ancient Colchis", In: Revue de l'histoire des religions, 209, 2, 115-124.
- Ulansey 1998 D. Ulansey, Mithras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din, Hüsnu Ovacık (çev.), (İstanbul), Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Uthrecht 1975 G. Uthrecht, "Mithra in India" J. R. Hinnels (ed.),

- Mithraic Studies, (Manchester), Manchester University Press, 40-53.
- Vermaseren 1963 M. J. Vermaseren, Mithras The Secret God, (London), Chatto & Windus.
- Widengren 1978 G. Widengren, "Bâbakiyah and Mithraic Mysteries" *Mysteria Mithrae: Seminario Internazionale*, (ed.) Ugo Bianchi, 675-696.
- Winter vd. 2004 E. Winter, A. Schütte-Maischatz, Doliche-Eine kommagenische Stadt und ihre Götter: Mithras und Jupiter Dolichenus. *Asia Minor Studien* (52). Bonn: Drç Rudolf Habelt GMBH.
- Yıldırım 2008 N. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, (İstanbul), Kabalcı Yayınevi.
- Yıldırım 2012 N. Yıldırım, *İran Edebiyatı*, (İstanbul), Pinhan Yayıncılık.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://www.sacred-texts.com/hin/rigveda/rv03062.htm> (17.08.2019)

<https://brewminate.com/the-ostia-mithraea-an-introduction-to-the-cult-of-mithras-and-tour-of-the-ostian-shrines/> (12.02.2020).

<https://www.wikiwand.com/en/Mithraeum> (12.02.2020).

<http://canadianclubofrome.blogspot.com/2013/11/ccr-walks-with-olivia-mitreum-of-circus.html> (13.02.2020)

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=14360#top_display_media (15.02.2020)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Turkey_nemrut_dagi_2.jpg (16.02.2020)

<https://www.doliche.de/tk/doliche/> (28.02.2020)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kilikya> (06.04.2020).

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Plutarch/Lives/Pompey*.html (06.04.2020)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Anavarza> (06.04.2020)

<https://evdeyoksamyoldayim.com/2018/06/10/anavarza-antik-kent-ve-kale-gezisi/> (06.04.2020)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Tarsus> (06.04.2020).

<http://yunus.hacettepe.edu.tr/~o.e09/kayseri.htm> (07.04.2020).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Pontus> (07.04.2020).

<http://www.basbayraktar.com/amasya/antik.htm> (07.04.2020)

https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=5531#top_display_media (07.04.2020).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Frigya> (08.04.2020)

<https://nisanyanmap.com/?y=&t=Simav&u=1&ua=0> (08.04.2020)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Pamfilya> (09.04.2020)

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0yonya#/media/Dosya:Map_Anatolia_ancient_regions-tr.svg (09.04.2020)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Likya> (09.04.2020).

<https://www.arkeolojikhaber.com/haber-lykaonia-bolgesi-6654/> (10.04.2020).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Misya> (09.04.2020).

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Pisidya> (10.04.2020)

<https://rotadiyarbakir.com/diyarbakir/diyarbakir-cografyasi> (22.04.2020)

<https://italyagezi.com/ostia-antica-hakkinda-bilgi-ostia-antica-nerede-148/> (08.04.2020)

https://www.angolohermes.com/Luoghi/Lazio/Ostia/mitreo_Planta_Pedis.html
(08.04.2020)

http://www.tertullian.org/rpearse/mithras/images/Doliche_Mithraeums_Side_View.jpg
(08.04.2020)

<https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)

https://kids.kiddle.co/London_Mithraeum (01.05.2020)

https://kids.kiddle.co/Image:Serapis_head_london.jpg(01.05.2020)

<https://www.theposthole.org/read/article/309> (02.05.2020)

<https://www.ianvisits.co.uk/blog/2017/11/08/see-the-triumphant-restoration-of-roman-londons-mithraeum/> (02.05.2020)

<https://www.theposthole.org/read/article/309> (02.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/head_of_mithras (03.05.2020)

<https://www.theguardian.com/science/2017/nov/08/reconstructed-roman-temple-mithras-opens-public-bloomberg-hq> (03.05.2020)

<https://www.dezeen.com/2017/11/09/london-mithraeum-roman-temple-museum-architecture-local-projects-bloomberg-london-uk/> (03.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/london_dionysus (03.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/mithraeum_dura_europos&pid=125 (05.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/relieve_de_dura_europos (05.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/estrellas_del_mitreo_de_santa_maria_capua_ve_tere (08.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/taurcotonia_de_santa_maria_capua_vetere
(08.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/eros_y_psychehttps://www.mithraeum.eu/monumenta/eros_y_psyche (08.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/mitreo_di_san_clemente (10.05.2020)

<https://archaeology-travel.com/readers-write/see-a-mithraeum-in-rome/> (10.05.2020)

https://www.mithraeum.eu/monumenta/mithraum_in_osterburken (12.05.2020)

HARİTA LİSTESİ

- Harita 1:** Doliche-Dülük Baba Tepesi. Harita: (K. Krüger)<https://www.doliche.de/tk/doliche/> (28.02.2020)
- Harita 2:** Doliche'nin Türkiye Haritası'ndaki yeri. Harita: Blömer-Winter 2018: 11.
- Harita 3:** Zerzevan Kalesi Lokasyon Haritası. Harita: Coşkun 2019: 10.
- Harita 4:** Olası Mithraeumların Konumlandığı Bölgeler. Harita: Yazar
- Harita 5:** Wallbrook Mithraeumu Yeni Lokasyon Haritası. Harita: <https://www.ianvisits.co.uk/blog/2017/11/08/see-the-triumphant-restoration-of-roman-londons-mithraeum/> (02.05.2020)

ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim 1:** Doliche (Dülük Baba Tepesi Planı. Çizim: http://www.tertullian.org/rpearce/mithras/images/Doliche_Mithraeums_Side_View.jpg (08.04.2020)
- Çizim 2:** Doliche Mithraeum I Kült Kabartması. Çizim: Blömer-Winter 2018: 41.
- Çizim 3:** Doliche Mithraeum II Kült Kabartması. Çizim: Winter ve Schütte-Maischatz 2004: 150
- Çizim 4:** Zerzevan Kalesi Planı. Çizim: Coşkun 2019: 12.
- Çizim 5:** Sette Sferede deki astral simgelerin şematize gösterimi Çizim: Gordon 1976: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)
- Çizim 6:** (A) Cautopates, (H) Cautes ve altı gezegen (Luna, Merkür, Jüpiter, Satürn, Venüs, Mars) mozaiklerinin çizimi. Çizim: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)
- Çizim 7:** Sette Sferede Mithraeumu'nun Planı. Çizim: Gordon 1976: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (10.04.2020)
- Çizim 8:** Wallbrook Mithraeumu Planı. Çizim: <https://www.theposthole.org/read/article/309> (02.05.2020)
- Çizim 9:** Dura-Europos Mithraeumu Planı. Çizim: https://www.mithraeum.eu/monumenta/mithraeum_dura_europos&pid=125 (05.05.2020)
- Çizim 10:** Santa Maria Capua Vetere Mithraeumu Planı. Çizim: Vermaseren 1956: 105.

RESİM LİSTESİ

Resim 1: III. Gordianus Sikkesi Tauroktoni Sahnesi. Resim: Keleş 2008: 228.

Resim 2: Boğa Kurbanı (Tauroktoni Sahnesi). Resim: LİMC VI-2, 1992: 339, Res. No: 142.

Resim 3: Ostia'dan Bir Mithraeum. Resim: <https://brewminate.com/the-ostia-mithraea-an-introduction-to-the-cult-of-mithras-and-tour-of-the-ostian-shrines/> (11.02.2020)

Resim 4: Hollanda Orientale Müzesinden Tamsili Mithraeum. Resim: <https://www.wikiwand.com/en/Mithraeum> (12.02.2020).

Resim 5: Circus Maximus Mithraeumu'ndan Boğanın Kurban Edildiği Rölyef. Resim: <http://canadianclubofrome.blogspot.com/2013/11/ccr-walks-with-olivia-mitreum-of-circus.html> (13.02.2020)

Resim 6: Mithras'ın Ok ile Kayayı Vurma Kabartması. Resim: LİMC VI-2, 1992: 359, Res. No: 346.

Resim 7: At Üstünde Avlanan Mithras Konulu, Severus Aleksandır Sikkesi MS. 3. yüzyıl. Resim: https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=14360#top_display_media (15.02.2020)

Resim 8: Nemrut Dağından Mithras Başı. Resim: https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Turkey_nemrut_dagi_2.jpg (16.02.2020)

Resim 9: Doliche, Mithraeum I (Kült Kabartmasının Olduğu Oda). Resim: Blömer-Winter 2018: 36.

Resim 10: Doliche, Mithraeum I Üstüne Haç Kazılan Kabartma. Resim: Blömer-Winter 2018: 39.

Resim 11: Aplik Jüpiter Dolichenus. Resim: Blömer-Winter 2018: 66.

Resim 12: Sancak. Resim: Blömer-Winter 2018: 67.

Resim 13:) Bazalt Dolichenus Steli. Resim: Blömer-Winter 2018: 69.

Resim 14: Zerzevan Tepesi. Resim: Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi.

Resim 15: Zerzevan Kalesi. Resim: Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi.

Resim 16: Zerzevan Mithraeumu Resim: Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi.

Resim 17: Zerzevan Mithraeumu Resim: Zerzevan Kalesi Kazı Arşivi.

Resim 18: Anavarza. Resim: <https://evdeyoksamyoldayim.com/2018/06/10/anavarza-antik-kent-ve-kale-gezisi/> (06.04.2020)

- Resim 19:** Carcalla Dönemi (MS 211-217) Sikkesinde Tauroktoni Sahnesi. Resim: Arslan 1999: 445.
- Resim 20:** Camihöyük'te Bulunan Pişmiş Toprak Mithras Maskı. Resim: Erol-Şenyurt 2011: 103.
- Resim 21:** Commodus Dönemi (MS 177-192) Sikkesinde Mithras Tasviri. Resim: https://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=50&pid=5531#top_display_media (07.04.2020).
- Resim 22:** Kızlar Manastırı (Theotokos Theoskepatos) Mithras Tapınnağı. Resim: Emir 2016: 47.
- Resim 23:** Kızlar Manastırı (Theotokos Theoskepatos) İçindeki Suyu Kuyusu. Resim: Emir 2016: 47.
- Resim 24:** Pergeden Kabartmalı Adak Steli. Resim: Güran 2010: 104.
- Resim 25:** Emirgazi'den Kabaca Yontulmuş Romalı Asker. Resim: Güran 2010: 105.
- Resim 26:** Baris'ten Ele Geçen Taş Rölyef. Resim: Güran 2010: 107
- Resim 27:** Sette Sfere'den Yedi Küreli Mozaik Zemin. Resim: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (08.04.2020)
- Resim 28:** Sette Sfere Mithraeumu'nun Güneybatısından Görünüm. Resim: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)
- Resim 29:** Cautes Mozaiği. Resim: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)
- Resim 30:** Mermer Rölyef (Tauroktoni Sahnesi). Resim: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)
- Resim 31:** Mozaik Hançer. Resim: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (09.04.2020)
- Resim 32A-B:** Dikey Kline Nişleri (A: sol, B: sağ). Resim: <https://www.ostia-antica.org/regio2/8/8-6.htm> (10.04.2020)
- Resim 33:** Wallbrok Mithraeumu'ndan Tauroktoni Sahnesinin İşlendiği Bir Rölyef. Resim: Vermaseren 1956: 474.
- Resim 34:** Wallbrook Mithraeumu. Resim: <https://www.dezeen.com/2017/11/09/london-mithraeum-roman-temple-museum-architecture-local-projects-bloomberg-london-uk/> (03.05.2020)
- Resim 35:** Wallbrook Mithraeumu'ndan Ele Geçen Mermer Serapis Başı. Resim: https://kids.kiddle.co/Image:Serapis_head_london.jpg (01.05.2020)
- Resim 36:** Apsis ve Kuzey Payandadan Bir Detay. Resim: <https://www.theposthole.org/read/article/309> (02.05.2020)

Resim 37: Wallbrook Mithraeumu'ndan Ele Geçen Mithras Başı. Resim :
https://www.mithraeum.eu/monumenta/head_of_mithras (03.05.2020)

Resim 38: Wallbrook Mithraeumu'ndan Ele Geçen Dionysos Heykel Grubu. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/london_dionysus (03.05.2020)

Resim 39: Dura-Europos Mithraeumu Kült Odası Podyumu. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/mithraeum_dura_europos&pid=122
(05.05.2020)

Resim 40: Dura-Europos Mithraeumu'ndan Kireçtaşı Rölyef. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/relieve_de_dura_europos (05.05.2020)

Resim 41: Kline Duvarlarındaki Kırmızı Bant. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/mitreo_di_santa_maria_capua_vetere&pid=248
(08.05.2020)

Resim 42: Sekiz Köşeli Kırmızı ve Mavi Yıldızlar. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/estrellas_del_mitreo_de_santa_maria_capua_ve_tere (08.05.2020)

Resim 43: Capua Mithraeumu'nun Tauroktoni Freski. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/taurcotonia_de_santa_maria_capua_vetere
(08.05.2020)

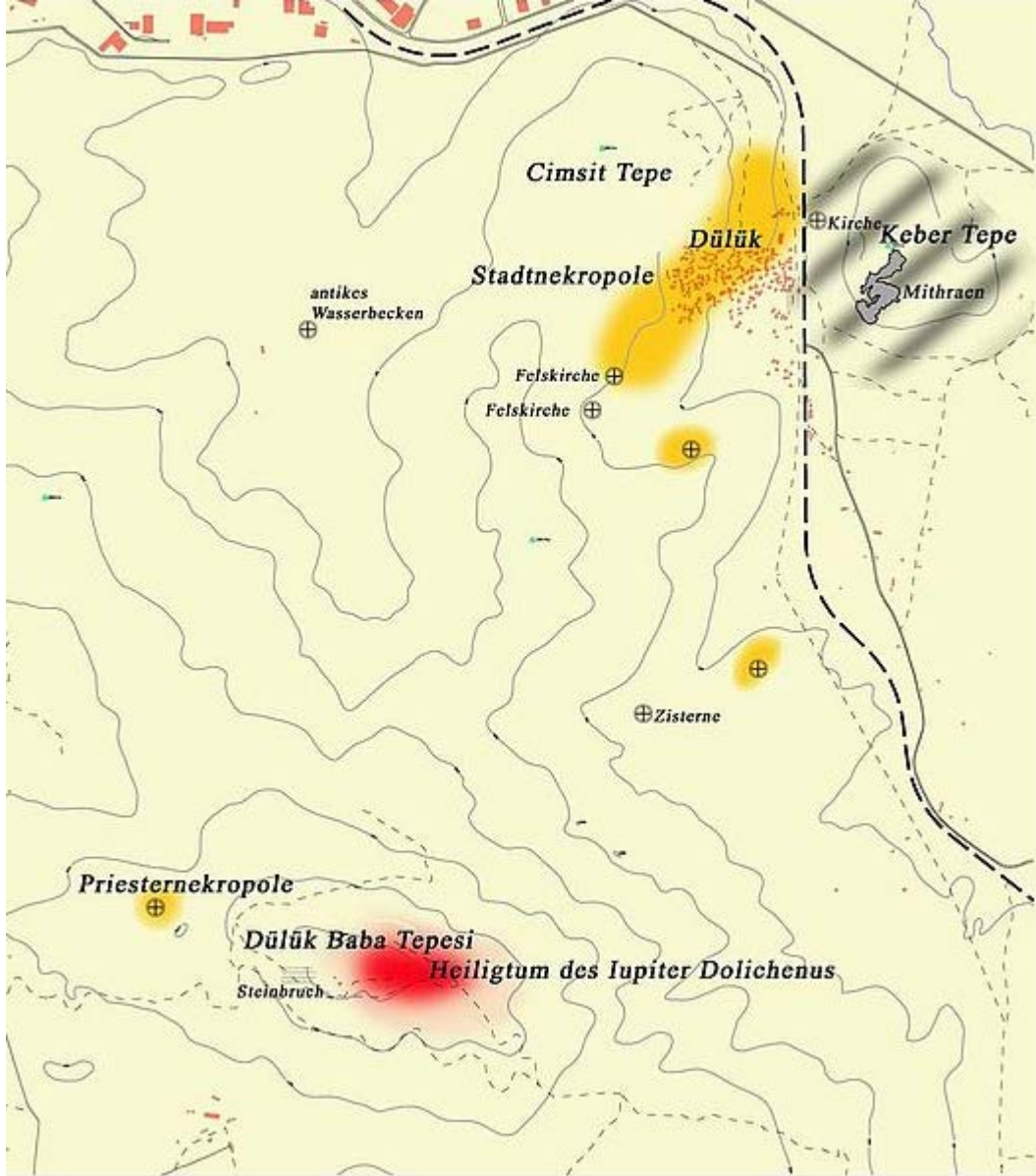
Resim 44: Psyche ve Eros Kabartması.
Resim:https://www.mithraeum.eu/monumenta/eros_y_psychehttps://www.mithraeum.eu/monumenta/eros_y_psyche (08.05.2020)

Resim 45: San Clemente Mithraeumu. Resim:<https://archaeology-travel.com/readers-write/see-a-mithraeum-in-rome/> (10.05.2020)

Resim 46: San Clemente Mithraeumu İçinde Yer Alan Kemerli Niş Odası ve Seramik Kaplar. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/mitreo_di_san_clemente&pid=189 (10.05.2020)

Resim 47: Tören Sırasında Temsili Bir Mithras Tapınağı ve Üyeleri. Resim:
https://www.mithraeum.eu/monumenta/mithraum_in_osterburken (12.05.2020)

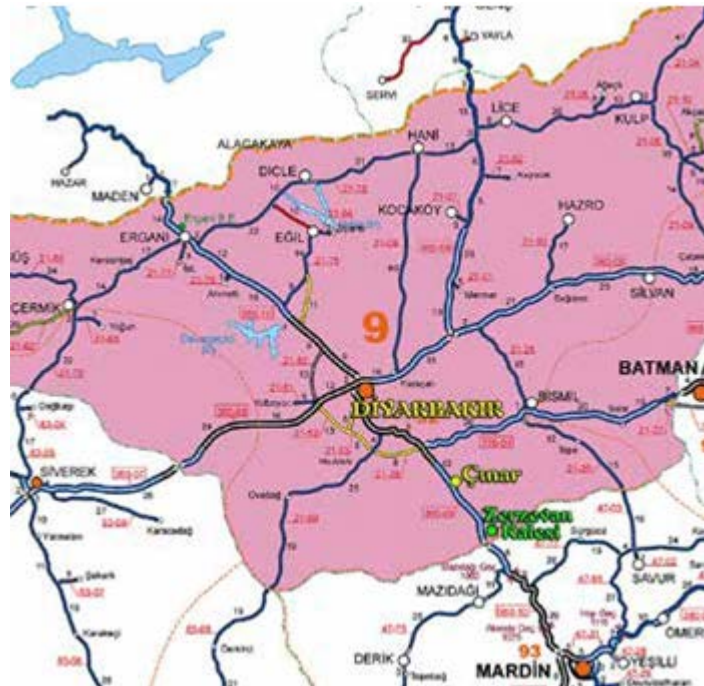
HARİTALAR

Harita 1

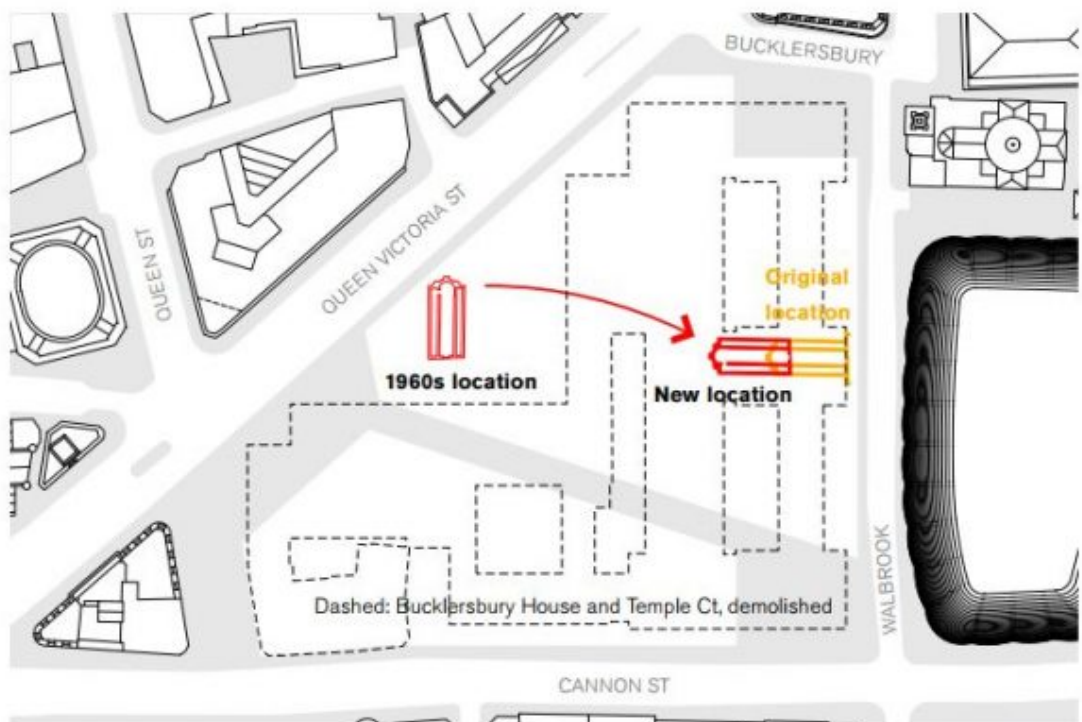
Harita 2

Harita 3

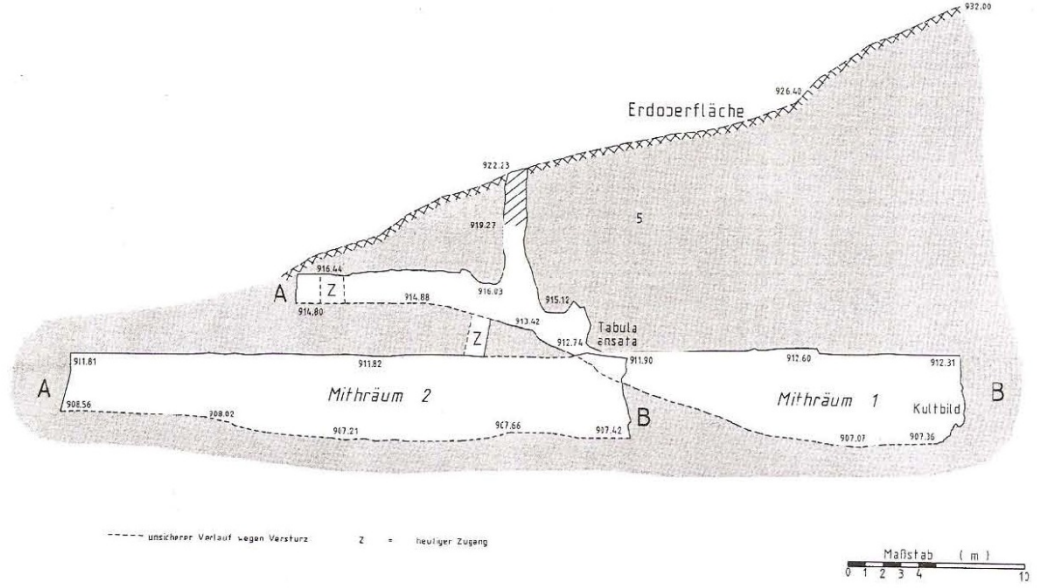
Harita 4

Relocating the Temple of Mithras

Harita 5

ÇİZİMLER

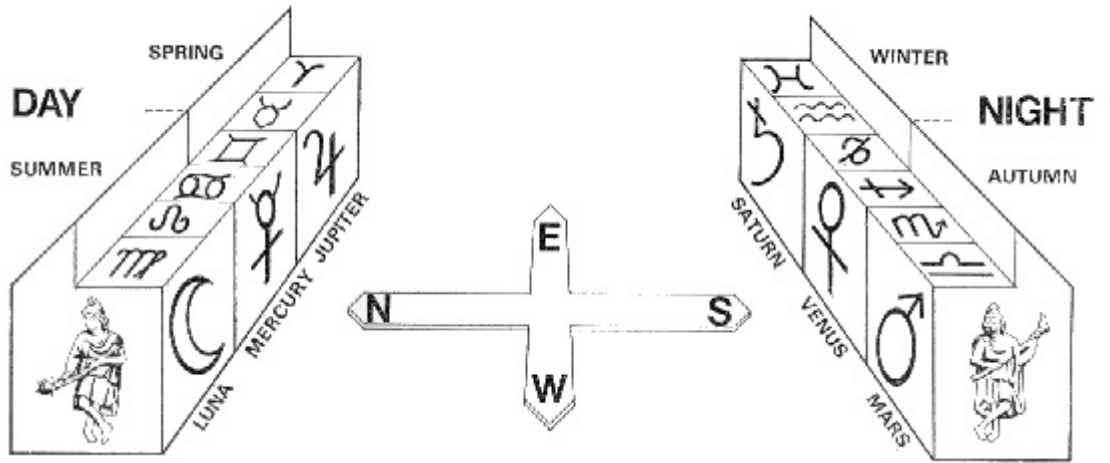
Çizim 1

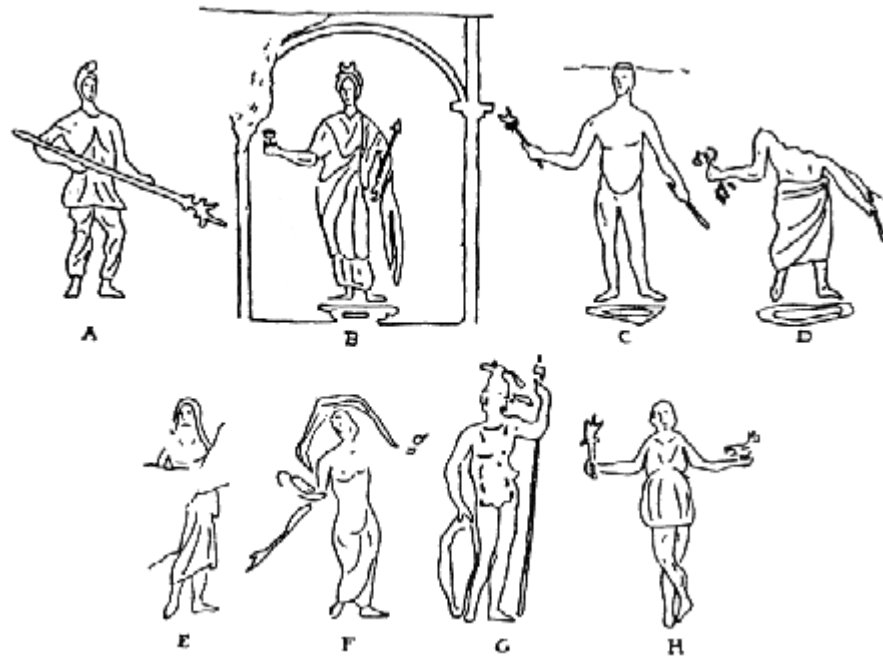
Çizim 2

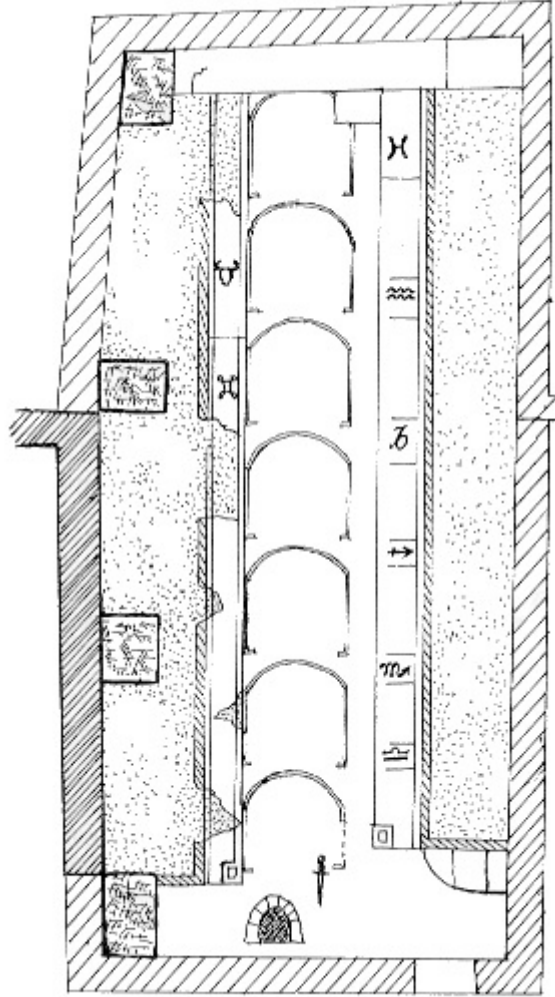
Çizim 3

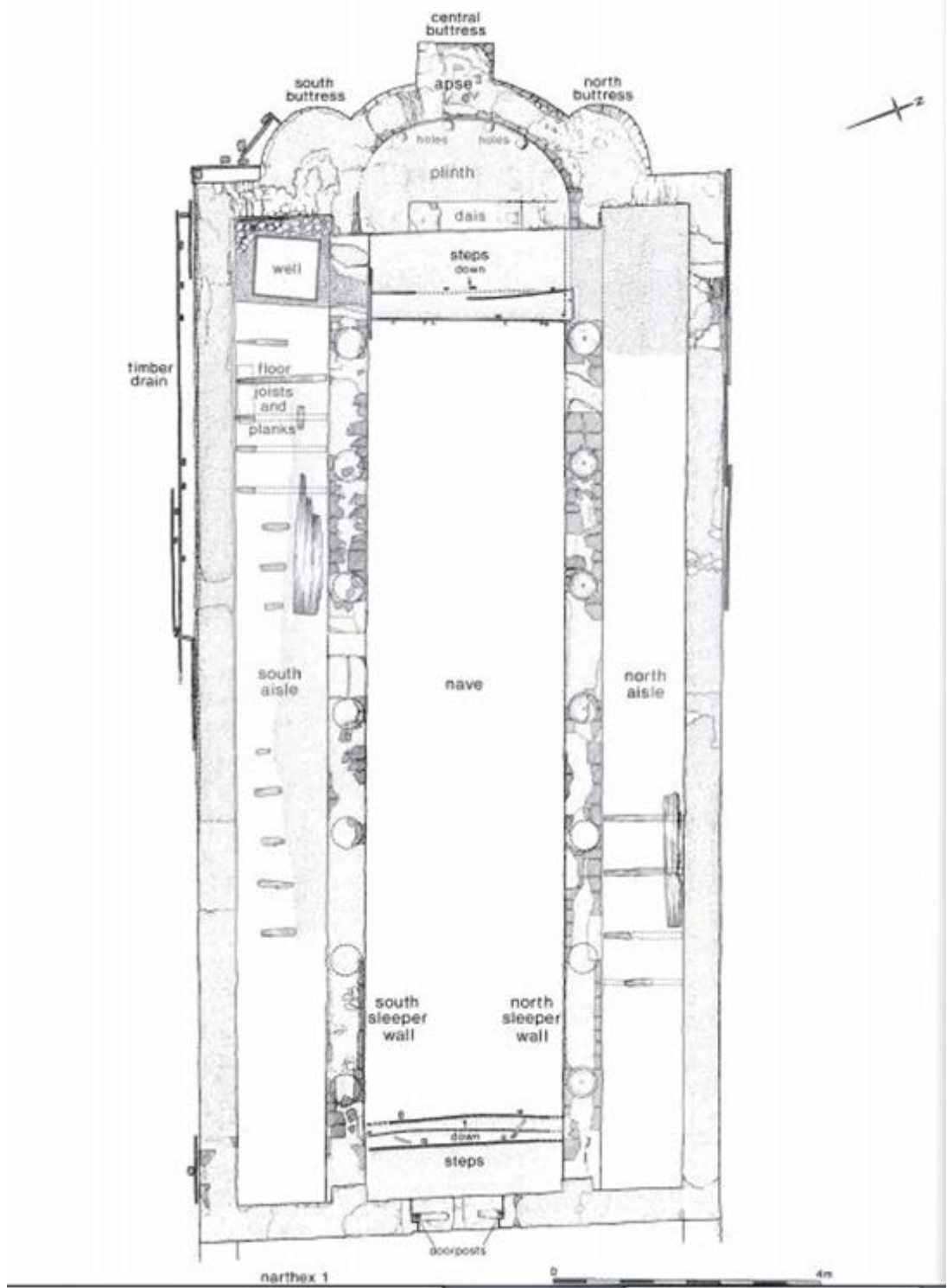
Çizim 5

Çizim 6

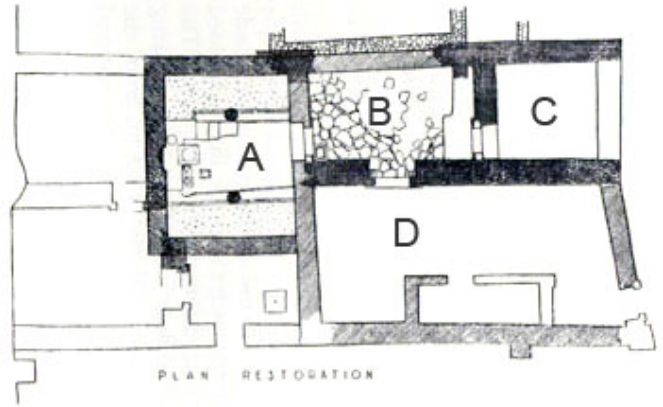
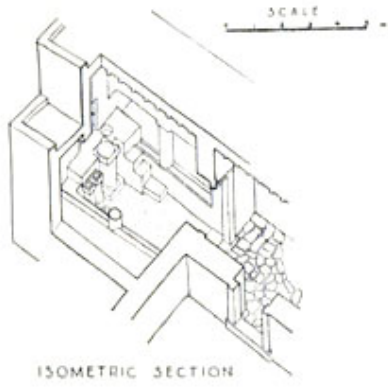

Çizim 7

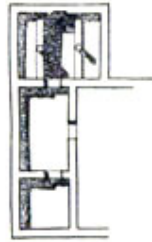

Çizim 8

EARLY MITHRAEVM

CEILING PLANS

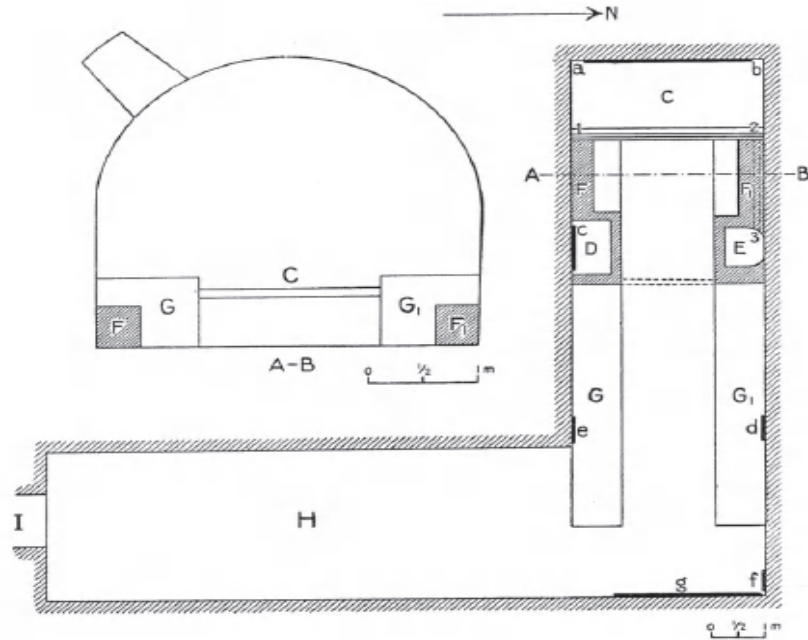
SCALE 1:100

- WALLS OF BEHELD CAT STONE IN MYD
- ▨ WALLS OF SOLIDS IN MYD
- ▩ WALLS OF PLASTER RYDLE
- WALLS MISSING

PLANS & SHAPE OF MITHRAEUM H. F. PEAKOCK

Çizim 9

Çizim 10

RESİMLER

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

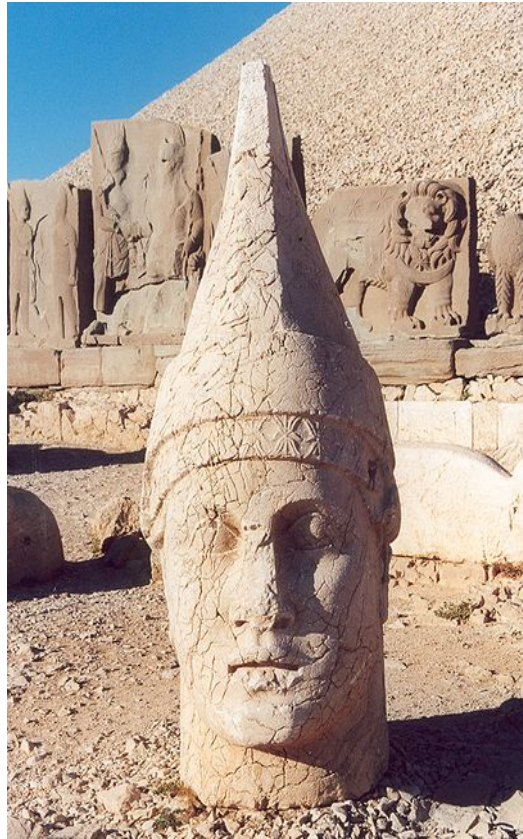
Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Macaristan, Kömlöd'den ulti sancağının ön yüzündeki Jülppter Dolichenus.

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

Resim 16

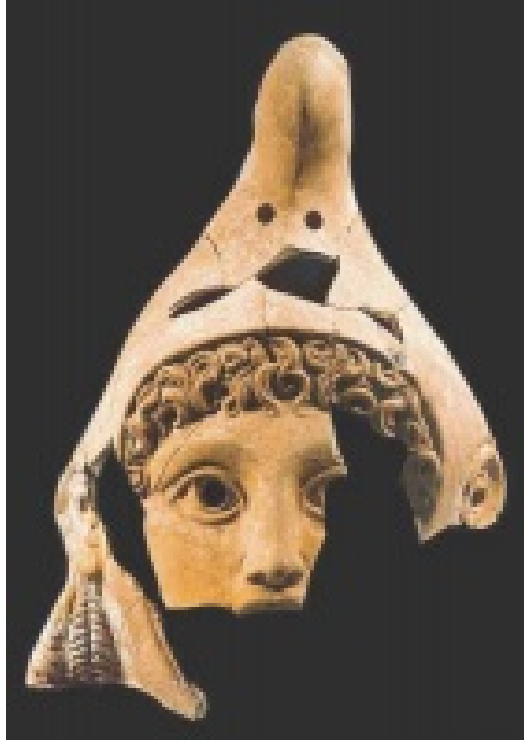
Resim 17

Resim 18

Resim 19

Resim 20

Resim 21

Resim 22

Resim 23

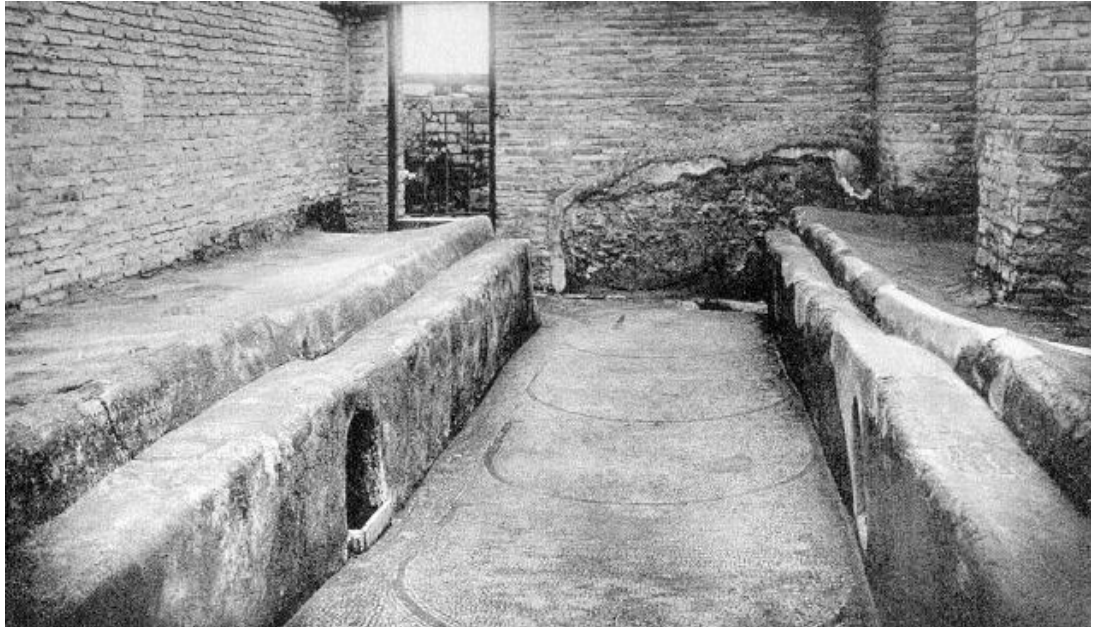
Resim 24

Resim 25

Resim 26

Resim 27

Resim 28

Resim 29

Resim 30

Resim 31

Resim 32A

Resim 32B

Resim 33

Resim 34

Resim 35

Resim 36

Resim 37

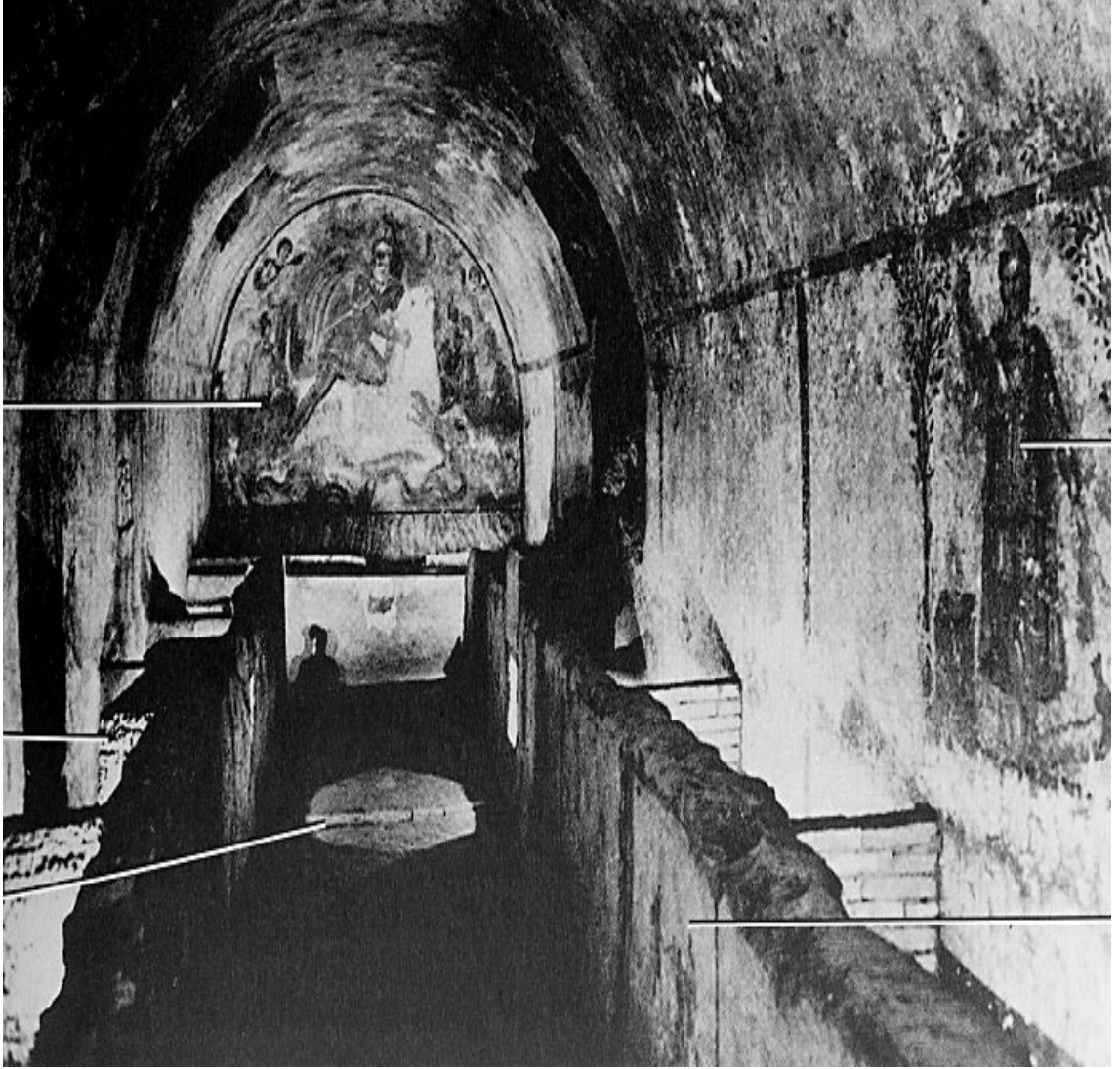
Resim 38

Resim 39

Resim 40

Resim 41

Resim 42

Resim 43

Resim 44

Resim 45

Resim 46

Resim 47